



ЛННБ України ім. В. Стефаника



01259526U

L906
2013

и-58527/2ур.

~~001~~
~~К-22~~

МИКОЛА КАРБОВ.

УМОВИЙ РУХ в другій половині XIX столітя.

~~21.399.~~

В перекладі і з передмовою
Миколи Залізняка.

539
см-1-4

Львів. Бібліотека
АН УРСР

У ЛЬВОВІ, 1912.

001(4) » 18« (09) + 37(4) » 18« (09)

4.50



а

~~306 402~~

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 58528

3

79

МИКОЛА КАРБОВ.

УМОВНИЙ РУХ
в другій половині
ХІХ столітя.

В перекладі і з передмовою
Миколи Залізняка.

У ЛЬВОВІ, 1912.

Передмова перекладчика.

Під заголовком „Умовий рух в другій половині XIX ст.“ видаємо переклад двох розділів з V і VI томів „Історії Західної Європи в нове время“ проф. Н. Карєєва: розділ XXXII п'ятого тому — „Умовий переверот середини XIX ст.“ і розділ XXV шестого тому — „Загальний погляд на умові течії кінця XIX ст.“ Величезна праця проф. Карєєва¹⁾ (доси вийшло шість великих томів по 40—60 аркушів друку) давно вже здобула собі велику популярність серед широких кругів російської читаючої публіки. Се й не дивно, бо се праця не лише ученого ерудита, а чоловіка, що вмів вдивлювати ся в минуле жите, вмів творити перед читачами майстерні виклади й характеристики його. Особливо цінним в його „Історії“ є те, що він крім звичайного, прагматичного викладу історичних подій велику увагу звернув на соціально-економічне й культурно-наукове жите й дав відповідні розділи, брак або дуже поверховне трактоване яких дуже прикро відчуваєть ся навіть в таких енциклопедичного характера збірних історичних виданнях, як відома „Histoire générale du IV siècle a nos jours“ (12 великих томів) під редакцією Лявіса і Рамбо, або найновійше (1907 і далі) німецьке видане сього рода — „Weltgeschichte. Die Geschichte der Menschheit, ihre Entwicklung in Staat und Gesellschaft, Kultur und Geistesleben“ (доси вийшло 6 величезних

¹⁾ Див мої рецензії на обидві частини шестого тому (друга частина вийшла в 1910 р.) в „Нашій Школї“, 1909, кн. 3—4 і 1910, кн. 2.

томів, три для старинних часів, три для нових) під редакцією Пфлюг-Гартунга.

Бажаючи дати українським читачам в невеликій книзі огляд умового руху в західній Європі в останніх часах, ми уважали, що переклад відповідних розділів з „Історії“ проф. Карєєва буде дуже добре відповідати сій задачі. Що воно дійсно так є, хай оцінять самі читачі. Ми-ж звернемо увагу на те, що потреба в подібній книзі у нас дуже велика. Протягом останнього десятиліття українське жите в Галичині незвичайно поступило наперед, особливо на полі економічним. Заразом збільшила ся й дійшла до небувалого напруження національна боротьба проти Поляків. Се очевидно добре, бо свідчить про зріст нашої сили й національного освідомлення, одначе годі не звернути уваги на один сумний факт, який може мати лихі для нас наслідки. Національно-політична боротьба й економічна робота незвичайно захопили інтелігентні верстви нашої суспільности, захопили до тої міри, що всякі питання загально-культурного характеру цілковито усунули ся з круга їх інтересів. Для прикладу вистарчить лише порівнати зміст наших часописей десять літ тому й тепер — як мало звертаєть ся тепер увага на питання літературні, філософічні, економічні і т. д., — в порівнанню з тим, що було давнійше. На се відповідь може хто, що воно так і повинно бути, бо часописи наші, як часописи переважно політичного характера, політиці й повинні присвячувати свою увагу, що се навіть добре, бо свідчить про розвій нашого політичного життя. Се було би так, як би у нас існувало більше органів літературно-наукового характера, бо самого „Літературно-Наукового Вістника“, при відносно невеликій до того ще обемі, вистарчити не може. Давнійше видавало ся у нас далеко більше ніж тепер книжок науково-популярного, загального характеру. Протягом останних літ в сім напрямі майже нічого не робить ся. Видавці не хочуть друкувати таких книжок, бо вони майже не мають збуту, і ми бачимо, що на нашім книжковім ринку все більше й більше беруть гору книжки спеціального характера. Проти них очевидно нічого не можна мати, одначе треба сконстатувати, що наслідком усіх вказаних фактів убожіє круг

думок нашої інтелігенції. Тепер не рідкість стрінати „спеціалістів“ від закладаня товариських крамниць або молочарських спілок, які одначе поза сим цілковито нічим не цікавлять ся й нічого не знають, не цікавлять ся навіть соціально-економічними питаннями, що як найтіснійше лучать ся з їх кругом діланя, знане яких може дати провідну думку цілій їх роботі, зробити її систематичною й пляною, а тим самим і успішнішою. Взагалі, основна хиба нашої теперішньої роботи — се недоцінюване просвітнього елементу, все одно, чи в області політичного, чи економічного житя. Для поясненя сеї думки позволимо собі навести відповідні уступи з нашої статі „Просвітна робота між народом“.¹⁾

„Просвітна робота між народом, — писали ми в сій статі, — в широкім розуміню сього слова, обіймає роботу культурно-просвітну, політично-просвітну і економічно-просвітну, хоч звичайно під просвітною роботою розуміють тільки першу категорію — роботу культурно-просвітну, різко відграничуючи її від двох інших. Одначе таке вузьке розумінє просвітної роботи неоправдане, бож прецінь не тільки ніяка серіозна політика й економічна робота серед народу неможлива, доки він не має певного мінімуму освіти в звичайному розуміню сього слова, але власне серіозне веденє політичної й економічної роботи дає народови цілий ряд елементів чисто просвітнього характера, дуже підвищує рівень його загальної освіти, напр. при помочи агітації і пропаганди усної й друкованої і т. д.

Перші, основні елементи освіти дає народна школа, звичайно державна. Одначе знаємо, що навіть в таких щасливих країнах, де загальна народня просвіта (і то по досить широким програмам) існує не тільки на папері, але і в дійсному житю, суспільність не може сим задовольнитися і завзято працює над дальшим просвічуванєм народніх мас, творячи для осягненя сеї ціли часом велитенські організації, видаючи на сю справу сама й змушуючи державу видавати величезні грошеві суми. Та крім сього політичні товариства,

¹⁾ Друковано в „Молодій Україні“, 1910, ч. VI—VII; книжку сю сконфіскувала цензура, так що вона не могла побачити світa.

партії й різні фахові, кооперативні і т. подібні організації також виконують величезної ваги просвітну працю. Се й зрозуміло, бо чисто практичні цілі й змагання поодиноких груп чи клясових організацій суспільности змушують їх шукати впливу серед сих народніх мас, а сей вплив вони можуть здобувати в значній мірі саме при помочи просвітної роботи серед них, тільки веденої в певному, з гори означеному напрямі. Серед деяких культурно найбільше розвинених народів можна спостерегти навіть незвичайно цікаве явище, котре що правда почало з більшою силою виявляти ся тільки останніми часами — змаганє пролетарської кляси до утвореня своєї власної, чисто пролетарської культури і просвіти, різко відмежованої від буржуазної, котрі могли би заспокоїти всі духові потреби робітників і тим самим вже в лоні теперішньої капіталістичної суспільности могли би ідейно емансипувати їх від усякого впливу буржуазії. З особливою силою й добрими наслідками проявив ся сей рух в Бельгії, прокидаєть ся він тепер у Франції.

Коли відчуваєть ся й ведеть ся незвичайно напружена і всесторонна просвітна праця серед народу навіть в країнах, де дуже високо стоїть загальна просвіта, то ясно, що потреба в такій праці мусить бути об'єктивно незмірно більша у народів з меншою освітою і культурою, у народів, серед котрих навіть низша освіта зовсім не є загальною. Інтелігенція таких народів крім праці політично- і економічно-просвітної мусить робити ще й працю культурно-просвітну, давати свому народови ту елементарну освіту, якої йому не дає школа. А коли до того такі народи находять ся в таких нещасливих обставинах, як наприклад наш нарід в Австрії, що не мають надій, дорогою політичної боротьби змусити державу або край до швидкого заспокоєня їх елементарних домагань в культурно-просвітній області, то для них одиноким способом боротьби за існуванє є сотворенє за всяку ціну приватної народної освіти. Для них се найважнійший і найперший постулат, бо ніяка успішна політична або економічна праця не можлива серед народу, більша частина котрого складаєть ся з людей, що не вміють читати або писати й являють ся таким

чином недоступними для того могутного впливу, який має в наші часи друковане слово. Тому в сей бік і мусить бути звернена насамперед як найбільша енергія інтелігенції таких народів.

Одначе конкретні обставини життя тих державних організацій, в рамках котрих живуть такі народи, не дозволяють їх інтелігенції зосередити всю свою увагу й сили на самій культурно-просвітній праці, щоб доперва потім взяти ся до політично- й екон.-просв. праці, але вимагають, щоб вона хоч не хоч рівночасно вела працю і в двох останніх напрямках, навіть при мінімальній загальній освіті, навіть з крайнім напруженем всіх сил. Бо не зробити сього, не додержати кроку иньшим народам, се значить лишати ся й далі в безнадійному стані народа-раба, етнографічної маси, погною для иньших пануючих народів, лишати ся вічно поведоленим і визисканим під зглядом національним, політичним і економічно-соціяльним. Сим пояснюєть ся таке явище, що наприклад українська суспільність в Галичині останніми роками найбільше працювала в економічним і політичним напрямі, ослаблюючи рівночасно свою енергію на полі культурно-просвітнім. Порівняймо справді величезний розвиток і зріст числа ріжних українських економічно-фінансових, торговельних і кооперативних інституцій і спитаймо себе, чи щось подібного можна спостерегти в області культурно-просвітній, чи скажімо в такій самій пропорції розвивали ся наші культурно-просвітні товариства, як от „Просвіта“, „Товариство Педагогічне“, чи в такій самій мірі зростало число наших бурс і приватних шкіл і т. д. Се значить, що біжучий момент вимагав найбільше роботи власне в напрямі політичним і економічним і доводило ся задовольняти ся вже здобутим мінімумом в області культурно-просвітній, а рівночасне ослаблене роботи в сім напрямі пояснюєть ся нечисленністю сил української інтелігенції, котрої не вистало на те, щоб з однаковим успіхом і силою працювати рівночасно на всіх трьох полях просвітної діяльності. Знову вже зовсім тепер, з занепадом політичного життя й упадком політичної роботи, помічаєть ся нове оживлене в області культурно просвітної праці. Творять ся приватні українські гімназії, закладають ся

приготовляючі курси, живійше працюють давні культурно-просвітні товариства й закладають ся нові, в пресі і серед суспільности горячіше обговорюють ся й дискутують ся власне культурно-просвітні справи і т. д.

Нашим змаганем повинно бути, щоб ми на всіх полях народного житя, в області культурній, політичній і економічній вели роботу з такою інтензивністю, щоб могли не тільки успішно відбити всі ворожі напади польської національності, але й могли помалу викидати її звідти, де вона давнійше встигла загнути ся на нашій території, щоб таким чином як найскорше досягнути свій ідеал самостійного і визволеного від усяких національно-культурних, політичних і соціально-економічних кайданів українського народу. Таким чином при наших обставинах, не можна відділювати різко від себе всі три області просв. праці, а особливо не треба думати, що властивою просвітною роботою є тільки робота культурно-просвітна і що робота політична й економічна можуть обійти ся без властивих їм просвітних елементів. У нас одначе на жаль такий погляд дуже поширений, а се незвичайно відбиваєть ся на поставленю і веденю справи і політичного і економічного освідомлення й організованя нашого народу. Візьмімо наприклад політичну роботу, навіть ще конкретнійше, боротьбу за здобуте загального виборчого права до парламенту і перші вибори до парламенту загального голосованя. Ми побачимо, що і широкі маси українського народу і його інтелігенція з запалом взяли ся до сеї справи. Особливо українська інтелігенція розвела незвичайно широку й напружену агітацію в ціли національно-політичного і взагалі політичного освідомлення свого народу, вложивши в неї масу сили і енергії. І агітація ся дала добрі наслідки, що показали вже перші вибори, на котрих Українці одержали, відповідно до обставин, блискучу перемогу і над Поляками і над Москвофілами. Одначе коли приглянемо ся сій праці близше, то побачимо, що вона мала виключно агітаційний характер, себ то мала мінімальну кількість просвітного елементу, була більше поверхова; розмірно велике число ріжних листків і брошурок на політичні теми, виданих тоді українськими політичними організаціями, в суті річи тільки доповню-

вало агітацію устну, але не поглиблювало її — вся ся друкована політична література теж мала виключно агітаційний характер; — книжок, котрі приступно, але певно і докладно обговорювали би різні політичні питання і знайомили широкі народні маси з політичним устроєм і житєм народів по інших країнах, не було. Се залежало по часті від обставин моменту, котрий вимагав з мінімумом засобів і сил досягнути максимум ефекту, але в далеко більшій мірі мав тут вплив факт загального низького культурного рівня українського народу. Нарешті, найголовнішою причиною того, що й досі нема навіть проб видавати для народу поважніші книжки політичного змісту, є власне те характеристичне для загалу української інтелігенції в Галичині недоцінюване, по просту навіть ігнороване, а часом і заперечене величезної ваги пропагандистично-просвітнього елемента в політичній роботі. А тим часом шкоди, які з сего випливають, незвичайно великі. Політично-національна агітація української інтелігенції захопила незвичайно широкий терен, але ся інтелігенція в своїй праці спинила ся тільки на першій стадії — агітації і далі не пішла¹⁾: замість того, щоб від агітації перейти до систематичної пропаганди політичних ідей і таким чином раз на завсігди закріпити за собою вже здобутий терен і поглибити свою політичну роботу, вона її в значній мірі ослабила, майже зовсім залишила. Наслідки сього у нас в значній мірі перед очима. Навіть приймаючи на увагу неприхильні для нас загально-державні і краєві політичні обставини, всеж треба сказати, що занепад політичного життя і політичної думки серед нашого народу, знеохочене до всякої „політики“ в дуже великій мірі залежали від браку політично-просвітнього елемента при політичній роботі серед українського народу.

Не краще під сим зглядом стоїть справа, коли ми від праці політичної перейдемо до праці економічної. В сій справі останніми часами, як вже згадувало ся,

¹⁾ Богато дало би ся сказати і про самий спосіб переводжевя сеї агітації й про її політично-просвітну вартість, одначе се занадто розширило би рамки наших коротеньких заміток.

теж помічається дуже великий розмах, але праця ся провадить ся знову дуже екстензивним способом і знову з мінімальною кількістю просвітнього елемента. Вистарчить пригадати, що вже від ряду літ почала ся в нас кооперативна організація селянства, але доперва другий рік видається популярна часопись, присвячена справам кооперації, не краще стоїть також справа з видаванем книжочок для народу про економічні справи, а про систематичне видаване якоїсь приступної, але основнійшої літератури з політичної економії, фінансової господарки і т. д. ніхто й не думає. Навіть книг технічно-підручного змісту в українській мові досі не маємо. А брак всього сього, інакше кажучи, брак основнійшого економічно-просвітнього підкладу дуже діймаючо відбивається на цілім нашім економічним рухови, особливо на його тривкості. Не кажу вже про те, що ідейний бік цілої справи стоїть низше всякої критики і що хоч тут багато зараджує само жите, котре силою накидає певні форми спілкової організації, одначе ся хиба особливо сильно може колись помстити ся на нас.“

Так представляла ся нам в загальних рисах вага просвітнього елемента в кожній роботі, і в цитованій статі ми старали ся показати, що у нас під сим зглядом справа стоїть дуже зле. В данім разі нам хочеть ся звернути увагу спеціально на одну сторону сеї справи. У нас дуже мало робить ся для ознайомлення з сучасною світовою думкою в справах літературних, філософічних, психологічних, соціально-економічних і т. д., майже зовсім нічого не робить ся для ознайомлення з сучасним станом і здобутками, справді незвичайними, наук природничих і т. д.¹⁾ Без сього одначе годі нам обійти ся. Особливо молодіж наша потребує такої лектури, а тим часом на якесь оживлене нашої видавничої діяльності в сім напрямі здається й не заносить ся. А справа ся дуже важна, й ми, видаючи книжку, що знайомить нас з ріжними напрямими сучасної

¹⁾ Майже ціла робота в сім напрямі від ряду літ ведеть ся лише „Літературно - Науковим Вістником“ і „Видавничою Спілкою“.

західно-європейської думки, уважали за потрібне звернути увагу на сю справу.

Хай же ся книжка знайде своїх читачів, а їх багато може знайти ся серед молодіжи висших клас середних шкіл і молодіжи університетської, хай розбудить в них бажанє й охоту поглибити свою освіту в напрямі ознайомленя з сучасною загальнолюдською, світовою думкою. Се не лишить ся без добрих наслідків і для практичної роботи на національнім ґрунті.

М. Залізняк.

У Львові, 7. XI, 1911.

З передмови автора.¹⁾

Як треба дивити ся на мою працю, про се досить сказано в тексті²⁾. Я не мав і не міг мати на меті дати скільки небудь вичерпуючий виклад західно-європейської філософії за три останні десятиліття минулого століття, але рівночасно я знаходив, що без такого огляду загальна картина кінця XIX ст. не була би повнійша, як би окремі розділи були ще посвячені історії спеціальних наук, різних галузей літератури (романа, театра, лірики, критики) й окремих умілостей, але всеж се такі спеціальні сфери, розгляд яких можна би було лише зовсім механічно злучити з історією практичних відносин політичного, соціального й економічного характеру, що суть з соціологічного погляду самою сутю історії. Наука, література й штука в дуже багатьох випадках стоять занадто далеко від біжучих злб дня й мають, щоб так сказати, свою окрему еволюцію, на якій або зовсім не відбиваєть ся, або відбиваєть ся в дуже малій мірі еволюція суспільних відносин. До того в сих областях головну роль відіграють дуже часто зовсім спеціальні теми, як наприклад наукові відкриття й проблеми, методи науки, питання стилю, техніки і т. д. в різних умілостях.

¹⁾ Тут подаємо виїмок з передмови автора до другої частини VI тому його „Історії“, де він висловлює свій погляд з приводу тих розділів, які ми подаємо далі в перекладі.

²⁾ Див. на початку другого розділу сеї книжки. Прим. перекладчика.

В розвитку наук, літератури й умілостей загального історика може інтересувати не їх специфічна, а загально-культурна й суспільна сторона, і там, де для сього була нагода, я не відмовляю ся в історії XIX ст. говорити також про факти природознавства, наскільки воно впливало на загальний світогляд (наприклад, про теорію Дарвіна), і про літературні явища, наскільки вони мали характеристичне значінє для свого часу (напр. про натуралізм), і про деякі історичні твори, з тої чи иншої сторони інтересні з суспільного погляду (напр. про різні історії французької революції), і про ті чи інші факти з історії соціяльних наук.

Розуміть ся, з сього погляду на одну дошку з спеціальними науками, літературою й умілостями можна би поставити й філософію, бо й вона разом з ними входить в одну широку категорію духової творчости, яка поруч реального світа фактичних відносин, що є головним предметом загальної історії, творить ще особливий ідеальний світ наших представлень, настроїв і змагань, тим більше, що філософія так багато має свого осібного, специфічного. Коли одначе для філософії я зробив виїмок, присвятивши їй окремиї розділ, то зробив так з огляду на те, що філософія є виразом загального світогляду доби й відбиткою її настроїв і змагань. З сього погляду в своїм значіню для загального історика з філософією може конкурувати лише релігія, яка теж має значінє загального розуміння світу й життя, при чім для кожної, себ-то і для релігії, і для філософії є свій час. Те, що наука, література й штука дають з розуміння світа й життя відосібненим, в формі частинних наукових істин або художніх образів і символів, в релігії й філософії зводить ся до суцільности й єдности, а се для загального історика й висуває наперед значінє — релігії для таких періодів, як середні віки або реформація, філософії для такого часу, як наш. Як релігія, так і філософія — се змаганє до універсального й вічного, відірване від місцевого й тимчасового, від політичних, соціяльних, економічних і культурних злоб бїжучої хвилі, і рівночасно обидві вони вносять в розв'язанє питань бїжучої хвилі свої провідні прінципи.

Ось які міркування я мав на увазі, коли писав обидва останні розділи пятого й шестого томів, що стоять між собою в найтіснішій звязку. Інша річ — саме виконане задачі; про се не мені судити. Я передвиджу одначе можливість вказівок на нерівномірність, пропуски і т. д. Я вже сказав в тексті все, що уважав за потрібне сказати з сього приводу. Тут я лише вважаю за потрібне додати, що про нерівномірність і пропуски можна говорити також з приводу інших розділів, про що я вже й згадував у вступній статі першої частини VI тому. Доповню давні розумованя вказівкою лише на те, що при виборі фактів загалом я кермував ся тим, наскільки близько стоять вони до того, що є самою сутю історичного процесу¹⁾, хоч в подробности я часто, й до того зовсім свідомо, відступав від сього, коли просто жаль було не зазначити того чи іншого цікавого факту, тої чи іншої думки і т. д. Надмірне дбанє про рівномірність і повноту могло повести лише до схематизації матеріялу після кількох загальних шабльонів, не кажучи вже про те, що книга мусіла би непомірно зрости й набрала би інвентарно-інформаційного характера. Я знаю, що багато читачів, які схотіли би шукати наприклад в останнім розділі все, що їм хотіло ся би довідати ся про фільозофію Спенсера, Дірінга, Вундта і Фульє, себ-то все, що про кожного з них особливо інтересне, будуть незадоволені з нерівномірности й неповности мого викладу, але у мене й не могло бути заміру заспокоїти всі вимоги, які взагалі можна поставити до історичної книги про таку близьку минувшину.

Становище загального історика, себ то загального і що до огляду цілого ряду країн і що до розгляду ріжних сторін житя, стає особливо тяжким, коли до нього починають ставити вимоги, які можна ставити лише до істориків окремих народів або окремих сторін їх історичного розвитку. Що сказано про осібні історії тих чи інших держав, те можна повторити

¹⁾ Розумієть ся, як я його теоретично розумію. Про се див. особливо мою книгу „Сущность исторического процесса и роль личности въ исторіи“.

і з приводу спеціальних історій державного устрою й політичних наук, економічного побуту й економічних теорій, зовнішньої політики й міжнародного права, або хоч би з приводу тої самої філософії, про яку йшла мова з приводу остатнього розділу шестого тому. Я дуже добре передвидів, під час роботи над сим томом, що спеціалісти з державного права, політичної економії, з філософії і т. д. знайдуть в моім викладі предметів, що їх інтересують, дуже багато пропусків, які мають вагу з їх спеціальних точок погляду, але се вже буде зовсім инше питанє, наскільки матиме вагу той чи инший пропуск з загальнійшого погляду, який можна тут назвати стисло соціологічним, і який настільки ріжнить ся від культурно-історичного погляду, що коли б я тримав ся сього остатнього, то не мав би права не дати в своїм викладі місця й таким річам, як драми Ібзена, картини Бекліна, опери Вагнера, башта Ейфеля, винаходи Едїсона, відкрите промінїв Рентгена й дуже дуже багато инших і до того незвичайно ріжнородних річей.

1865.15

Умовий рух в другій половині XIX ст.

I. Умовий переворот середини XIX ст.¹⁾

Подвійне значіне наукових успіхів XIX ст. — Вплив успіхів природознавства на матеріальне жите. — Взаїмні відносини науки й метафізики до середини XIX ст. — Упадок гегеліянства й матеріалізм. — „Поворот до Канта“ — Нові фізичні теорії. — Зміни в студіюваню фізіології й психології. — Еволюційна теорія повстаня всесвіту. — Біологічна еволюція й наука Дарвіна. — Позитівізм Огюста Конта. — Вага думки про наукове суспільнознавство. — Міль і Бокль. — Перші праці Спенсера. — Хиби давного історичного напрямку в науці права й політичній економії. — „Науковий соціалізм“ і економічне розумінє історії. — Історичне відношенє до дійсности.

Ніколи ранійше наукове знанє не робило таких величезних і важних що до своїх наслідків успіхів, як

¹⁾ Див. P. Janet. Histoire de la science politique — Henry Michel. L'idée de l'état. Essai critique sur l'histoire des théories sociales et politiques en France depuis la révolution. 1896. — L. Stein. Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs. 1842. — Його-ж. Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789 bis auf unsere Tage. 1850. — Ferraz. Histoire de la philosophie en France au XIX siècle. — W. Roscher. Geschichte der National-Oekonomie in Deutschland. 1874. — Weryho. Marks als Philosoph. 1895. — Wenckstern. Marks. 1896. — Kautsky. Marxoekonomische Lehren. 1890. — Ланге. Історія матеріалізма и критика его значенія въ настоящее время. 1881 до 1893. — Рибо. Современная английская психология 1881. — Його ж. Современная германская психология. 1895. — М. М. Троицкій. Нѣмецкая психология въ текущемъ столѣтїи. 1866. — Льюисъ и Милль. О. Контъ и положительная философія. — 1867. — Милль, Спенсеръ и Уордъ. О. Кантъ и позитивизмъ.

Львів. Бібліотека
АН УРСР

~~21.299.~~

~~306402~~

И-58528



в XIX столітті. Не торкаючи ся взагалі всеї історії науки в XIX ст., ми спинимо ся тут тільки на тому значіню, яке набув розвиток науки в означений період для загального руху суспільного житя. Ся загальна тема в свою чергу розділюєть ся на дві теми. З одного боку матеріяльне жите суспільности залежить завсїгди від розвитку в ньому технїки в широкому розуміню слова, від тої власти над природою, яку дає людині наукове знанє природних законів, що кермують фізичними явищами, беручи останні слова знову в як найширшому значіню. Технічні винаходи, що спирають ся на практичному приложеню старих наукових істин до тих чи інших потреб житя, або впливають з но-

1897. — Gruber. A. Comte der Begründer des Positivismus. 1899. — Його ж. Der Positivismus vom Tode A. Comte's bis auf unsere Zeit. 1891. — Waentig. A. Comte und seine Bedeutung für die Entwicklung der Staatwissenschaft. 1894. — В. В. Лесевичъ. Опыт критическаго изслѣдованія основначаль позитивной философіи. 1875. — Н. Карѣевъ. Введение въ изученіе соціологіи. 1907. — Його ж. Старые и новые этюды объ экономическамъ матеріализмѣ. 1896. — Систематичний виклад історії економічного матеріалізму можна знайти в деяких розділах книги Mehring'a Geschichte der deutschen Socialdemokratie. — Robinson. Thomas Buckle and his critics. 1896. — Bernheim. Lehrbuch der historischen Methode (5 і 6 вид.) 1908. — Новгородцевъ. Историческая школа юристовъ, ея происхождение и судьба. 1896. — Иванюковъ. Основныя положенія теоріи економіческой политики отъ Адама Смита до настоящаго времени. 1891. — Зиберъ. Д. Рикардо и К. Марксъ въ ихъ общественно-историческихъ изслѣдованіяхъ. 1885. — Левитскій. Задачи и методы науки о народномъ хозяйствѣ. 1890. — Каръ Менгеръ. Изслѣдованія о методахъ соціальныхъ наукъ и политической экономіи въ особенности. 1894. — Морицъ Мейеръ. Главныя теченія въ современной политической экономіи. 1891. — К. Тимирязевъ. Дарвинъ, какъ типъ ученаго. — Його ж. Историческій методъ въ біологіи. (Рус. Мысль, 1894—95). — М. Антоновичъ. Чарльзъ Дарвинъ и его теорія. 1896. — Грантъ Алленъ. Чарльзъ Дарвинъ. — Bowne. The philosophy of H. Spencer. 1874. — Докладніші вкаівки на літературу читач знайде з двохъ названнхъ вище моїхъ книгахъ про соціологію та економічний матеріалізмъ.

вих наукових відкрить, викликають перевороти в способах продукції або обміну продуктів, а також в способах провадження війни; разом вони дуже впливають на все матеріальне жите суспільности, на її економічний устрій, а через нього і на різні соціяльні відношеня інших категорій. Відомо наприклад, що промислова революція, котра витворила сучасний капіталізм з усіма його суспільними наслідками, була в дуже значній мірі результатом винаходу і приложеня до промисловости машин. Та се тільки один бік справи. Крім такого звязку наукових відкрить і основаних на них винаходів з рухом суспільного житя істнує ще инший звязок. Не поділяючи погляду, буцім то суспільні відносини й інституції цілковито опирають ся на думках людей, ми одначе не можемо відкидати величезного впливу людських світоглядів на соціяльне жите цілих народів і діб. В своїй діяльності ми кермуємо ся ріжними цілями і здійснюємо їх ріжними способами. І тоді, коли ми до чого небудь змагаємо, і тоді, коли що небудь чинимо для осягнення того, до чого змагаємо, ми завсігди і цілями, які собі ставимо, і засобами, котрих уживаємо, виявляємо певне розуміне суспільного житя, котре можна оцінювати з ріжних поглядів, (напр. хоча би з морального погляду), але котре не може не бути разом або більше або менше науковим, або навпаки більше або менше ненауковим. Кождий суспільний рух відбуваєть ся під прапором тих чи інших ідей, в котрих виявляєть ся характер існуючого в даний момент світогляду і залежне від нього розуміне суспільности, цілей суспільної діяльності, способів розвязаня суспільних задач. -- Суспільні партії відбивають на собі не тільки ріжницю матеріяльних інтересів, але і ріжницю світоглядів. В добу реформації політичні і соціяльні рухи відбували ся під прапором ідей релігійних, і ріжні суспільні партії рівночасно були ріжними релігійними сектами. В XVII. ст. панованє теологічного світогляду в західно-європейській суспільности почала заступати перевага метафізичної думки, і от політичні і соціяльні рухи XVIII. ст. почали відбувати ся під прапором уже не релігійних, а фільозофічних принципів. На початку XIX. віка на заході Європи відбувала ся релігійна реакція проти раціоналізму фільософії XVIII. віка, але

не була в стані перемогти метафізику. Панованє філософії Гегля, на котру спирали ся в 30 і 40 роках і назадницькі, і поступові суспільні течії, було одначе останнім більшим проявом метафізичного на-строю культурних верств західно-європейської суспільности. З середини XIX. в. метафізика почала все більше і більше уступати перед наукою, і се почало відбивати ся не тільки на загальному світогляді доби, але і на розуміню суспільних завдань і на способі їх розв'язаня.

Звичайно, не всі технічні винаходи були результатом вирахованого приложеня теоретичних істин абстрактної науки до практичних потреб житя, і людскість богато винаходів завдячує людям, котрі ніколи не розробляли чистої науки, а були тільки спеціалістами того чи іншого діла, котрі часом лише випадково приходили до нової думки, а в більшости випадків вносили лише деякі зміни і поліпшеня до вже існуючих знарядів і способів. Ніхто одначе не буде заперечувати, що в міру того, як все далі іде розвиток техніки, тим все більше і більше він користує з услуг наукового знаня, і що тільки блискучі успіхи механіки, фізики і хемії зробили можливими богато важних сторін в області сучасної техніки. Можна навіть сказати, що розвиток техніки іде поруч і стоїть в постійному взаємному діланню з чисто теоретичним розвитком науки. Практична механіка, прикладна фізика, технічна хемія завдяки сьому в XIX. віці небувало розвинули ся і для навчаня їх повстали окремі наукові висші заклади, поза давними рамками університетських факультетів. Тут не місце вичислювати всі винаходи XIX віка, котрі роблять жите людей (хоча звичайно далеко не всіх) все більше і більше вигідним і приємним, бо наше завданє далеко вузше, і нам треба торкнути ся лише тих винаходів, котрі мали безпосередний вплив на економічні і політичні відносини. Сюди належать головним чином винаходи, що дали людям нові і безмірно більші сили в боротьбі з природою (та і з іншими людьми), і нові способи усувати перешкоди, що залежать від умов простору і часу. Інакше кажучи, тут мова може йти лиш про машини в ріжних галузях продукції, про узброєнє, про способи комунікації між людьми. В усіх сих областях XIX. вік

втворив такі чуда, котрі для людей з попередних віків могли існувати лише в казковій фантазії. Часто навіть висловлюється думка, що все минуле історичної людскости до XIX. віка є одним періодом в історії розвитку техніки, і що в XIX ст. починається цілком новий період. Сей поступ людський рід завдячує головним чином парі, електричності і новим вибуховим річам з їх численними приложеннями; такими суть наприклад парові машини здобуваючої й оброблюючої промисловости, паровий транспорт (пароходство і залізниця), електричний телеграф, широке використання вибухових річей для цілей гірничої, інженірної і воєнної справи. Збільшивши сили людей, давши їм можливість не тільки більше і швидше продукувати, але й швидше і легше пересувати ся з місця на місце, обмінювати ся продуктами своєї праці, комунікувати між собою через найбільше віддалене, вичислені винаходи зробили цілий ряд перемін в економічному і культурному житю, а через те і в чисто соціальних і політичних відносинах цілих народів. Ніколи давнійше не було такої величезної продукції вартостей, такого зросту національного богатства, таких діяльних торговельних зносин між окремими народами, такого живого культурного спілкування між ними. Крім того різні технічні приложення хемічних відкрить втворили нові продукти і галузи продукції, поробили різні удосконалення в старих галузях і збільшили кількість продуктів, що добували ся вже давнійше, і сим також сприяли збільшеню і поліпшеню продукованих вартостей. Нарешті всі ці винаходи не могли не мати ще й безпосередного впливу на соціальні і політичні форми житя. В історії взаїмних відносин між капіталом і працею, між буржуазією і пролетаріатом, що набули такої ваги в XIX. віці, машинава продукція, машиновий транспорт і електричний телеграф дали державній власти можливість робити свої розпорядження з неможливою для давних часів швидкістю в справах і внутрішних і зовнішних, а се зробило ряд перемін в адміністрації і дипломатії, ослабивши самостійність правительственних агентів в провінціях і за границею. Удосконалення в воєнній справі довели до небувалих розмірів продукцію воєнних припасів і зробили неможливими народні повстаня, при-

наймні в тій формі, в якій вони відбувалися давніше. Все се збільшило силу правительственной влади, бо дало їй в руки такі знаряди, яких вона давніше не мала. Правда, і суспільність стала інакшою, ніж була давніше, і знову з багатьох поглядів завдяки впливу зазначених нових чинників. Нові форми промисловости і торгівлі дуже сприяли зростови мійської людности взагалі і повстаню багатьох особливо залюднених центрів і довели до небувалих давніше розмірів зносини між людьми, що в свою чергу взагалі сприяло зростови суспільної самосвідомости і розвиткови суспільної ініціативи і діяльности. Суспільна опінія завдяки полекшенню способів комунікації між людьми (парова друкарська машина і електричний телеграф), почала виявляти ся постійнійше і систематично в нечуваному розвитку ріжних зїздів і зібрань, а особливо в могутньому розвитку щоденної політичної газети. Загальний темп історичного житя прискорив ся.

Крім безпосередних своїх практичних наслідків технічні винаходи XIX. в. вплинули і на загальний характер ідей свого часу. Розширене влади над природою, котре людина завдячує успіхам природознавства, тільки збільшувало авторітет науки і зміцнювало серед суспільности переконанє, що природні науки стоять на добрій дорозі, і що на їх висновки можна покладати ся більше, ніж на метафізичні розумованя, котрі навпаки все більше і більше виявляли свою внутрішню нестійність. Незалежно від сього і самий розвиток природних наук з кожним кроком позволяв їм робити все більший вплив на загальний світогляд освічених кляс суспільности. Ще від половини XVIII. віку робили ся проби оперти наші представлення про світ, що оточує нас, на висновках природознавства. І традиція сих проб не переривала ся протягом всього дальшого часу, тільки часом слабшала. Одним з періодів, що найбільше сприяли такому напрямови думки, була середина XVIII. віку, час появи „Природної історії“ Біффона і „Енциклопедії“ Дідро. Сього другого з названих просвітителів XVIII. віка можна навіть уважати взагалі за одного з найбільше видатних попередників наукового духа XIX. столітя. В той час власне Дідро був головним провідником тої ідеї, що в позитивній

науці треба переважно бачити знаряд розумового, морального і матеріального поліпшення суспільности. Але в XVIII. в. знаряд самої науки — досвід і спостереження — ще занадто багато уступали ідеологічному раціоналізмови, особливо в області суспільних наук. Правда, вже Монтеске клав підвалини для наукового дослідження суспільних явищ, але справжнім репрезентантом пануючого напряму XVIII. віку всеж таки був Руссо з своїм „Суспільним договором“, політична метафізика котрого мала великий вплив і на інших публіцистів тої доби. Рівночасно з тим, як проголошувала ся віра в позитивну науку, і ся наука вже виробляла матеріал для будучого наукового світогляду, Кант своєю „Критикою чистого розуму“ (1781 р.), означував межі людського знання і доводив, що для нашого знання доступні самі явища, а „річ в собі“ лежить за межами світа, доступного для нашого знання. Се було свого рода відречене від метафізики, від змагання дістати ся за межі світа явищ, доступних для досвіду і спостереження; інакше кажучи, се було запрошене досліджувати тільки те, що може бути предметом досвіду і спостереження, себто позитивної науки. Науковому світоглядові Дідро і критичній філософії Канта не судило ся в близшому часі одержати дальший розвиток. Загальна реакція кінця XVIII. і початку XIX. віка не сприяла науковому духови і філософічному критицизмови. В світогляді доби почали брати гору містики і романтики спіритуалізму і метафізики. У Франції „філософів XVIII. віка“ заступили такі мислителі, як Рює-Колляр, Мен-де-Біран, Віктор-Кузен, котрі поставили собі завдане відновити пересталілі спекуляції. В Німеччині по Канті пішли Фіхте, Шелінг і Гегель, котрі всі однаково відвернули ся від реалізму критики XVIII. віка і вернули до ідеалістичного догматизму. Пановане гегеліянства в усій Німеччині, і навіть поза нею, в першій половині XIX. в. є одною з найбільше характеристичних ознак того, що тоді наука корила ся перед метафізикою. В школі Шелінга навіть повстав окремий натурофілософічний напрям, в котрому панували досить фантастичні представлення про природу. Наприклад славний Льоренц Окен (1779—1851), автор численних творів натурфілософічного характера

учив, що все царство звірів, се людина, розложена на свої складові частини, і що з огляду на се комаха наприклад се животина зору, слимак — дотику, птах — слуху, риба — нюху, амфібія — смаку. З суспільного погляду всі філософічні системи зазначених напрямів були переняті консервативним духом. Роє Колляр просто ставив завданем своєї філософії „дати підставу для моралі, а через неї для спокою і порядку“. Кузен проголосив скептицизм неморальною наукою і все жите більше боров ся з схибленими теоріями, ніж шукав істини. Філософія Гегля була „науково-подібною скарбницею духа пруської реставрації.“ Коли в його школі повстав розділ, і ліві Гегеліянці виступили на сцену з своїм філософічним радикалізмом, то для протиділаня їм в Берлін викликано старого Шелінга, котрий своєю романтичною філософією мусів сприяти підтриманю консервативних принципів життя. З другого боку і поступові діячі перших десятиліть XIX. в. мали великий нахил до містики і романтики, або що найменше їм бракувало наукового духа. Се можна сказати насамперед про обидві соціалістичні школи у Франції. Фуре мав власну натурфілософію, котра своєю фантастичністю далеко лишала позад себе натурфілософію Окена. Сен-Сімонізм перетворив ся в справжню релігійну секту. В 30. і 40. роках соціалний протест у Франції теж лучить ся з релігійними і містичними мріями. Бішез сполучив соціалізм з аскетизмом, і представляв революцію в католицькій шкаралюці. Другий соціаліст, Леру, витворив свою окрему релігію, в котрій велику вагу мала наука про переселене душ. Політичний радикалізм і соціалістичні заяви Ляменне також розвивали ся на ґрунті демократизованого католицизму. В основі світогляду Жорж Занд рівнож лежала особливо містична релігійність. Коли на початку сорокових років Руге почав видавати в Парижі свою часопись, він не зміг притягти до неї Французів, котрі уважали його занадто вільнодумним, і наприклад Люї Блян мотивував свою відмову тим, що новіша німецька філософія, органом котрої мала бути часопись Руге, впала в матеріалізм. Відомий також чисто ідеалістичний світогляд Карляйля. Дещо в тім самім напрямі можна сказати і про Берне. Видатні діячі національ-

ного відродження у Італійців і Славян також проявляли ті самі характеристичні риси доби. Демократичний націоналізм Мадзїні був наскрізь перенятий свого рода містичним деїзмом, формулою якого було „Dio e popola“. Джіоберті — доводив провіденціяльну місію італійського народу і проповідував ліберальний католицизм. Провідники славянського відродження в Австрії були ідеалізаторами рідної старовини і учениками німецького романтизму, а панславїзм був свого рода націоналістичним утопізмом. Польський месіанїзм вже просто є доведеним до крайности політичним фантазованем. Все се було дуже далеко від якогобудь наукового реалізму і філософїчної критики. В області красного письменства теж панував романтизм з своєю ідеалізацією, — панував навіть тоді, коли служив цілям пропаганди соціяльних ідей, як у Жорж Занд, або коли лучив ся зі скептицизмом, як у Гайне. Доба реалізму в літературі ще тільки мала наступити.

Але серед того самого гегеліянства, котре було пануючою філософією культурного застою, зродила ся в трийцятих роках і опозиція проти містики і романтики, а саме в так званому лівому таборі сеї філософїчної школи. Вихідної точкою була критика філософії релігії Гегля, завершенем — критика його філософії і права. Доба розцвиту сього філософїчного радикалізму — трийцяті і сорокові роки, се саме той час, коли (1830—1842) у Франції появляв ся „Курс позитивної філософії“ Огюста Конта, котрий проголосив потребу філософії, основаної на науці, і наукової теорії суспільного житя. З одним з сих явищ ми познайомили ся вище, про друге буде ще мова далі, а тут ми зазначимо тільки те, що і ліве гегеліянство, і контівський позитивїзм, незважаючи на всі черти неподібности між ними і неоднаковість їх походження, приходять до того самого запереченя метафізики в імя наукового відношеня до дійсности. Тим традиційним культурним ідеям, на котрих тримала ся більша частина філософїчних світоглядів першої пол. XIX. віка, обидва напрями проголошували війну в імя досліджуваня реального світа і законів, що кермують його явищами. Тепер і ліве гегеліянство і контівський позитивїзм мають тільки історичне значіне, але се

значіне саме в тому полягає, що вони відкривають собою добу наукового світогляду другої половини XIX. ст. Здавало ся, що реакція, котра наступила по 1848—1849 р., мусіла вдарити на все, що тільки було поступовою в умовому духови попередних десятиліть, але наукове думанє ішло далі, і в історії розвитку світогляду друга половина XIX. ст. стоїть далеко вище від першої. В сьому розуміню можна сказати, що в середині нашого столітя відбув ся умовий переворот, котрий був дуже несприяючий для метафізики і навпаки, дуже сприяв розвиткови науки.

Один час зазначений переворот ішов разом з значним розвитком і поширенєм матеріялізму, котрий спирав ся з одної сторони на здобутки природних наук, але з другої — був витвором тої самої метафізики, що взагалі намагала ся дістати ся за межі світа явищ в саму суть річей і з окрема витворила такий напрям, як натурфілософія. Уже в лівому гегеліянстві завдяки головним чином Файербахову, почав виробляти ся філософічний натуралізм, котрий потрохи почав переходити в справжній матеріялізм. З другої сторони філософічні системи Шелінга і Гегля, що панували з середини XIX ст., не могли задовольняти представників природознавства, котре зробило тоді великі успіхи. Тому багато з них почали угрунтовувати свій світогляд виключно на здобутках і висновках природних наук. На початку пятьдесятих років питанє про світогляд зробило ся вже предметом дуже горячої і навіть пристрасної полеміки серед німецьких філософів і натуралістів. Особливо се питанє звернуло на себе увагу в 1854 році, коли на зїзді природників в Гетінгені Рудольф Вагнер, що полемізував з приводу сього питаня з Каролем Фогтом, прочитав реферат „Про сотворенє людини і про субстанцію душі.“ Властиво Вагнер силував ся довести, що з погляду науки не можна ні потверджувати ні заперечувати походженє людскости від одної пари, і що новіший науковий досвід зовсім не захитує біблійного догмату. Заразом він виказував некомпетентність природознавства в розв'язаню питань про суть душі і про індивідуальну безсмертність. Крім того він силкував ся збити Кароля Фогта також аргументами морального характеру, кажучи

що зведене душевної діяльності до функції мозгу, як матеріального субстрату, природно мусить вести до того висновку, що їджене і пите се найвисші функції людини, і що заперечене індивідуальної і тривалої субстанції душі може тільки зруйнувати моральні підпори суспільного ладу. Кароль Фогт відповідав Вагнерови, котрий, додамо, розвинув свої погляди ще в двох творах: „Про знане і віру, особливо в відношенню до будучности душ“ (1854) і „Боротьба за душу“ (1857). Бувши дуже дотепним, Кароль Фогт силкував ся головню висміяти свого противника, що і зробив в полемічнім пафмлеті „Сліпа віра і наука“ (1854). В супереччі про матеріялізм взяли участь і деякі інші письменники, так що з приводу сього питання незабаром повсталала ціла література. Найвидатнішими представниками матеріялізму, крім Кароля Фогта, виступили в пятьдесятих роках ще Молешот і Біхнер. Перший з них виступив в 1852 році з твором „Круговорот житя“, що був відповідю на „Листи про хемію“ Лібіха, а другий в 1855 р. надрукував трактат під заголовком „Сила і матерія“. Обидві сі книги, написані популярною мовою, відразу почали вимагати все нових і нових видань, незабаром були переложені на чужі мови і дуже сприяли поширенню матеріялізму серед суспільности; „Сила і матерія“ Біхнера зробила ся навіть основним твором німецького матеріялізму середини XIX. в., і дальші твори самого Біхнера в тім самім напрямі не додали нічого нового до думок, висловлених в сій книзі. Зрозуміло, що відроджене матеріялізму мусіло викликати відпір зі сторони представників ідеалістичного світогляду. Але в полеміці взяли участь також сторонники критичної філософії, котра починає відроджувати ся майже одночасно з появою матеріялізму.

Саме до сього часу відносить ся найкраща історія і критика матеріялізму, що належить до неокантіанця Фридриха Альбрехта Лянге¹⁾. Ще в р. 1857. р. він читав університетський курс (в Боні) з історії матеріялізму,

¹⁾ Лянге крім філософії займав ся ще соціяльним питанням. Йому між иншим належить книга „Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft“. Крім того і в своїй „Історії матеріялізму“ Лянге також дотикаєть ся соціяльного питання.

а в 1867 р. видав свою капітальну працю (Geschichte des Materialismus) з сьогож таки питання. Погляд Лянге той, що більше від усіх інших метафізичних теорій може бути допущений матеріалізм, котрий до тогож є корисним з погляду наукового методу, але що теорія, пізнання Канта цілком позбавлює його права на істноване як філософічної системи. Головне значіне матеріалізму з його способами наукового досліду, що опираєть ся на досвід, лежить саме в тім, що він усуває метафізику, себто всякий філософічний напрям, що ставить собі завданем дістати ся в суть річей і намагаєть ся видобути з ідей нашого розуму те, чого ми можемо навчити ся тільки з одного досвіду. Той, хто не виходить з світу явищ, властиво несамохіть стоїть на ґрунті матеріалізму, але матеріалізм всеж не в стані пояснити нам основні питання про суть природи. Своєю критикою, направленою проти матеріалізму, як філософічного світогляду, Лянге рівночасно нападав і на ідеалістичну метафізику, котру він уважав неслухною також з наукового погляду за те, що вона пробувала будувати все наше знане з самого розуму. Зрештою, і як спосіб досліду матеріалізм мусів знайти необхідне доповнене в формальнім ідеалізмі. Хай знане наше обмежуєть ся лише на тому, що дає нам наш досвід, але в силу своєї організації ми творимо ще ідеї, котрі не містячи в собі ніяких наукових істин, всеж мають для нас моральну вартість, яка не дозволяє нам відносити ся до них, як до цілком довільних фантазій.

Лянге був тільки одним з представників „повороту до Канта“ що почав ся в німецькій філософії в пол. XIX. в. і особливо збільшив ся після того, як великий німецький натураліст Гельмгольц¹⁾ проголосив, що результати фізіології органів змислів цілком годять ся з основним поглядом „Критики чистого розуму“. Сама книга Лянге також чимало сприяла дальшим успіхам неокантіанського руху. Сей поворот до Канта дуже захитав концепцію метафізичних систем і оживив інтерес до теорії знання. До студіюваня Канта взяло ся

¹⁾ В 1856 р. Гельмгольц на користь фонду для будови памятника Кантові прочитав виклад „Про зір людини“, що починає ряд його інших праць з области фізіології органів змислів.

богато натуралістів, котрі також почали признавати, що з області наукового пізнання треба виключити все, що лежить за межами точного досліду; тому вони відмовлялися шукати укриту суть річей і відвертали ся від всякої метафізики, не виключаючи і матеріялістичної. Сей погляд резюмував між иншим відомий німецький природник Дю-Буа-Раймон, котрий в своїй промові „Про границі знання природи“ (1872) заявив, що природознавство на питанні про те, що таке матерія і сила, і як вони можуть думати, не може дати відповіді, і що учені повинні раз на завсїгди зважити ся і сказати: „ignorabimus“.

Відмова пізнавати метафізичну суть світа зовсім не була відмовою від наукового досліду матерії і сили, як вони представляють ся нам в явищах природи, в нашому досвіді¹⁾. Навпаки саме тоді зроблено найбільші теоретичні відкриття в фізиці і хемії, котрі саме були направлені на основні питання сих наук. В сорокових роках вперше висловлено думку про перехід сил природи з одної в другу без зміни їх великості, себто

¹⁾ З огляду на те, що далі буде йти мова про нові наукові ідеї в системагичному порядку, даємо хронологію головніших творів, які будуть цитувати ся:

1830—1842. „Курс позитивної філософії“ Конта.

1830—1833. „Основи геології“ Ляеля.

1835. „Про людину і розвиток її здібностей, або проба соціальної фізики.“ Кетле.

1840. „Органічна хемія в приложеню до рільництва і фізіології“ Лібіха.

1842. „Про сили неживої природи“ Роберта Маєра.

1843. „Система логіки“ Стюарта Мілля.

1843. „Підручник до викладів політичної економії на підставі історичного метода“ Рошера.

1847. „Про заховане сили“ Гельмгольца.

1850. Початок праць Гельмгольца в області фізіології зміслів.

1851. „Соціальна статика“ Спенсера.

1852. „Круговорот життя“ Молешота.

1855. „Сила і матерія“ Біхнера.

1855. „Основи психології“ Спенсера.

1858—1859. „Історія цивілізації в Англії.“ Бокля.

тез, що сила мінлива що до якості, але однакова що до кількості. Відкрите і розвиток принципу про єдність сил і заховане енергії наука завдячує Маєрови, творцеви механічної теорії теплоти (перетворене теплоти в рух і навпаки), але особливо Гельмгольцови, що написав в 1847. році статтю „Про заховане сили“, котра уважається за головною початковою працею цілої теорії. Після сеї теорії сума сил, здатних до ділання, в цілості природи при всіх її змінах лишається вічно і незмінно та сама.

Не стояла на тім самім місци і хемія. В 1859 році Кірхгоф і Бунзен відкрили спектральну аналізу, котра показала, що в хемічному складі сонця і інших небесних світил знаходять ся ті самі елементи, що і на землі. Се не тільки розширило наші астрономічні знання і повело до заснованя окремої наукової дисципліни, що дістала назву астрофізики, але й дало можливість формулувати принцип однородности світової матерії.

Сї наукові відкриття цілком захитали так званий віталізм в біології, котрий давно вже був підкопуваний розвитком наукових фізичних і хемічних теорій. Суть віталізму, як відомо, зводить ся до науки про „Житеву силу“ (*Vis vitalis*), як про окремиї принцип, що проявляється в процесах, які відбуваються в живих організмах. Деякі натуралісти навіть думали, що в хемічному складі живих тіл є щось властиве тільки тим тілам, себто такий елемент, котрого нема в неорганічних предметах. Сей погляд взагалі почав захитувати ся

1859. „Про походженє видів через природний добір“ Дарвіна.

1859. Відкрите спектральної аналізу.

1860. „Елементи психофізики“ Фехнера.

1862. „Основні принципи“ Спенсера.

1863. „Виклади про душу людини і звірят“ Вундта.

1863—1867. „Основи біології“ Спенсера.

1866. „Історія матеріалізму“ Лянґе.

1867. „Капітал“ Маркса.

1867. Часопись „Philosophie positive“ і друге виданє „Курса“ Конта.

1870. „Про розум і пізнанє“ Тена.

1871. „Походженє людини і половий добір“ Дарвіна.

з того часу, як в природознавстві одержав широке приложене експериментальний метод досліду, але пановане метафізики і натурфільзофії в першій половині ХІХ. віка чимало ще сприяло захованю віри в істноване таємничої „житєвої сили“, що ухияляла ся від всякого експерименту, і ще в кінци першої половини ХІХ. віка віталістичні думки не були цілком полишені біольогами і медиками. Тимчасом все більше і більше нагромаджували ся факти, котрі доводили, що в складі звіринних і ростинних організмів нема ніякої окремої матерії, котрої не було-би в неживій природі, що в організмах відбувають ся тільки нові хемічні сполученя, котрі можна одержати штучно в лябораторах, що кожде житєве явище завсїгди відбуваєть ся в певних фізико-хемічних умовах, і що значить біольогічні явища з одної сторони в останній аналізи зводять ся до фізико-хемічних причин, а з другої — відбувають ся так само закономірно, як і явища, котрі ми звемо механічними в широкому розуміню сього слова. З сього погляду натуралісти в середині ХІХ. віка признали закони захованя сили і перетвореня матерії за цілком достаточні для поясненя явищ житя, а се в загальній свідомости представників науки усунуло потребу признавати окрему „житєву силу.“¹⁾ Се приложене фізичних і хемічних принципів до досліджуваня житєвих процесів, що відбувають ся в організмах, дуже посунуло наперед розвиток фізіольогії. Одним з родоначалників нового напрямю в сій науці був Йоган Міллер, котрий на початку своєї діяльности (ще в 20. роках) був троха заражений натурфільзофічними стремліннями але далі потрафив визволити ся від них, щоб далі тримати ся виключно на ґрунті експериментального знаня. Особливо великого фільзофічного значіня набули відкритя, котрі від пятьдесятих років почали робити ся в области фізіольогії нервових процесів і органів змислів, бо вони дуже благотворно відбили ся на розвитку психольогії. Йогана Міллера можна навіть уважати (при-

¹⁾ Правда, останніми часами серед біольогів появили ся так звані неовіталісти, котрі висловлюють незадоволене механічним поглядом.

наймні) для Німеччини основателем експериментальної психології.

Теоретична наука про душевні явища була завсїгда улюбленою областю філософів, і тому психологія довгий час стояла майже виключно на метафізичному ґрунті. Під загальним впливом наукових стремлень і зокрема під впливом успіхів фізіології нервових процесів і органів змислів в сій науковій дисципліні також появили ся наукові ідеї, завдяки котрим психологія з метафізичної дисципліни почала перетворювати ся в позитивну науку. На межі між фізіологією і психологією навіть повстала окрема наукова дисципліна під назвою „психофізики,“ основателем котрої був Фехнер (1860). Нові погляди на психічні явища цілком змінили науку про душевні явища, і вже в 1863 році Бундт видав свої славетні „Виклади про душу людини і звірят“. В Англії реалістичне відношене до психології є дуже давною традицією (від часів Льюка), але і тут психологія оновила ся завдяки працям Спенсера („Основи психології“ 1855) і Бена („Почування і розум“ 1855; „Емоції і воля“, 1859). У Франції наукові стремління психології виявили ся у творі Тена „Про розум і пізнанє“ (De l'intelligence).

Особливо важного значіння набрала в природознавстві в пол. XIX. в. ідея природної еволюції всесвіту. Ще в XVIII. ст. Кант висловив геніяльну думку про повстанє соняшної системи; її повторив потім французький астроном Ля-Пляс, а далі її прийняли інші учені; в науці вона здобула собі відомість під назвою Канто-Ляплясівської гіпотези про походженє соняшної системи. З сього погляду соняшна система є результатом довгого процесу, що чисто механічно відбувається в безформній масі первісної матерії. Але сей принцип природної еволюції довгий час не був приложенний ні до історії земної кулі ні до історії органічного житя на нашій планеті. Славетний французький учений Ківіє (1769—1832 р.), думки котрого довгий час панували в науці, тримав ся того погляду, що земна куля кілька разів підлягала катастрофам, після яких цілком зникало давнє органічне жите, і нове жите повставало дорогою нових творчих актив, і що сучасні роди звіринного і ростинного царства лишають ся цілком незміненими, себто такими, якими вони були

на початку сотворені. Саме се представлене про жите нашої планети і організмів, що живуть на ній, і було зруйноване в пол. XIX. в., спочатку в відношеню до історії самої земної кулі, далі в відношеню до звірят і рослин, що живуть на землі. Творцем сучасної геології був англійський учений Ляель (1797—1875), що на початку тридцятих років видав славетні „Основи геології,“ в котрих поставив свій предмет на чисто еволюційний ґрунт. Сторонники давнього погляду уважали цілком зайвим для розуміння минулих періодів в історії земної скорупи досліджувати чинники, що ділають тепер і переминюють вигляд земної поверхні. Ляель відкинув гіпотезу катастроф і поклав початок цілком еволюційному представленю про історію земної скорупи, в котрій ділали ті самі чинники, що і тепер. Ся думка затвердила ся в науці не без опору з боку представників давнього погляду, і тільки в пятьдесятих роках вона остаточно здобула собі признане в науці. З другого боку деякі учені ще в першій половині XIX. віка почали підкопувати віру в незмінність родів органічного світа. Найвидатнішим противником теорії постійности родів був французський учений Лямарк вказав на те, що соціяльні теорії доби не були звичайні (1744—1822). котрий є справжнім попередником дарвінізму. Ще в 1809 р. в своїй „Фільозофічній зоології“ він висловив думку про незмінність родів і навіть виложив цілу теорію, котра мала пояснити, наслідком чоґо відбувають ся зміни родів. Суть теорії Лямарка полягала в тім, що спосіб житя того чи іншого звіринного роду витворює у його представників певні навички, завдяки котрим окремі органи осібника вправляють ся в більшій чи меншій мірі, або зовсім перестають вправляти ся; перемини, що відбувають ся таким чином в організмі, передають ся далі по закону дідичности нащадкам і дорогою повільного нагромадження маленьких змін відбувають ся всі перемини родів. Сучасники, що високо цінили зоологічні знаня Лямарка в більшости випадків дивили ся на сі його міркування швидше як на забаву розуму, ніж на серйозну думку, з котрою треба числити ся. Другим попередником Дарвіна був також французський учений Жоффруа Сент-Ілер (1772—1844), котрий, займаючи ся порівнюющею

анатомією, висував на перший плян черти подібности в організації звірят, які ніби то вказують на загальний основний плян їх внутрішньої будови, котрий тільки відмінюєть ся у окремих родів. Але величезна більшість біологів тримала ся поглядів Ківьє, котрий почав полемізувати з оборонцями ідей трансформізму.

Ся ідея запанувала в науці, і до того незвичайно швидко, тільки завдяки Чарльзу Дарвінови, котрий розвинув далі основну думку Лямарка, але дав інакше пояснене того, як відбувають ся зміни родів. В 1830. р. Дарвін познакомив ся з основним твором Мальтуса, котрий, як відомо, доводив, що люди плодять ся в геометричній прогресії, тоді як потрібні засоби життя збільшують ся тільки в прогресії арифметичній. Читане сеї книги зробило на Дарвіна дуже велике вражінє, і зачерпнену відси думку про боротьбу за істнованє він приложив до досліджуваня природи, котрому віддавав ся з незвичайною енергією. Уже на початку сорокових років загальні основи будучої теорії про зміну родів були готові, але Дарвін не спішив ся публікувати погляди, до яких дійшов, бажаючи перевірити їх на фактах і угрунтувати по можности більшим числом реальних доказів, а також наперед розглянути всі закиди, які могли бути зроблені, щоби явити ся з цілком готовими на них відповідями. Може бути, Дарвін ще далі тримав би при собі своє відкритє, коли б рівночасно з ним другий англійський натураліст, Уоллес, що працював над тим самим питанням, не написав статі, котра змусила приятелів Дарвіна настати на тім, щоб він не отягав ся більше з викладом своєї теорії. В 1859. р. таким чином появилася в світ славетна книга „Про походженє родів через природний добір,“ — книга, котра зробила величезне вражінє в ученому світі і викликала велике заінтересованє серед освіченої суспільности. З одного боку своїми великими науксвими прикметами вона відразу, хоч і не без опору, завоювала собі поважне місце в спеціально біологічній літературі, з другого — учені інших спеціальностей і просто освічені люди відразу відчули, який переворот нова теорія мусить зробити в усіх представленнях про історію живих істот, що живуть на землі, і між иншим про історичне минуле людського роду.

Найгорячіші сторонники нової біологічної теорії зараз поширили її принципи також на питанє про походженє людини. Сам Дарвін також заняв ся сим питанєм і через 12 літ після „Походженя родів“ видав спеціальний дослід під заголовком „Походженє людини і половий добір“ (1871). До числа природників, що перші прилучили ся до науки Дарвіна належав і Ляель, котрий давнійше відносно богатьох питань тримав ся інших поглядів. Властиво теорія Дарвіна була ніби природним продовженєм і конечним доповненєм до теорії самого Ляеля. В обох випадках ми маємо до діла з принципом трансформізму, з ідеєю повільної еволюції, котра відбуваєть ся чисто природною дорогою, і в обох випадках чисто механічне поясненє процесів, що роблять зміни в природі, заступило давні поясненя теологічного характера. Своїм відкритєм Дарвін потвердив основну думку Лямарка і навіть використав його ідею про значіне дідичности. Він тільки висунув на перший плян принцип природного добору, при помочи котрого природа переховує і зміцнює корисні для роду зміни, але основним принципом його теорії є боротьба за істнованє, в котрій виживають і лишают ся після себе численнійших нащадків тільки осібники, найбільше пристосовані до умов оточеня. Еволюція, як її представляв собі Дарвін, зовсім не була спокійним розвитком, про який мріяли ідеалістичні оптимісти першої половини ХІХ. віка. Інтересно, що свій основний принцип Дарвін зачерпнув з трактату, що мав вагу в історії політико-економічних ідей. Тай справді економічна конкуренція, се не що інше, як боротьба за істнованє, тільки в іншій обстанові, ніж та боротьба, що відбуваєть ся в природі. Цікаво також і те, що коло того часу, коли повстала і вперше ширила ся теорія Дарвіна, Маркс і Єрінг запроваджували ідею боротьби — боротьби між суспільними класами і окремими осібниками — в теорії розвитку господарських і правних відносин, що появили ся на місце теорій історичних шкіл політичної економії і науки права.

Упадок ідеалістичної метафізики і успіх природознавства мусіли відбити ся не тільки на загальному світогляді, але особливо на суспільних науках. Загальні теорії держави і права були улюбленою областю ме-

тафізичних мислителів, і в сій області цілковито і неподільно панували ті самі методи, при помочи котрих будували ся метафізичні системи. Уже тоді, коли головні галузи природознавства визволили ся від натурфілософічних поглядів і методів, щоб угрунтувати себе виключно на даних досвіду і спостереження, суспільні науки (за виїмком хиба одної політичної економії) все ще обертали ся в сфері метафізичних ідей і мало числили ся з фактами дійсного суспільного життя. Дуже природно одначе, що ранійше чи пізнійше і в сій області мусів відбутися переворот. Коли метафізиці проголошено війну і приклад природних наук показував, якою дорогою треба добувати справжнє знанє дійсности, нові розумові принципи вже легко було перенести на всю область людського знаня, а значить і на суспільні науки, як частину одної великої цілоти. В сім напрямі дійсно відбув ся дуже цікавий науковий рух, котрий мав своїм результатом основну реформу суспільних наук. Тому, що метафізична філософія дійшла до неподільного панованя тільки в Німеччині, то в сій країні пізнійше відчутю наступленє нової доби в розвитку суспільнознавства. Найяснійше і найповнійше новий напрям вперше виявив ся в французькім позитивізмі Огюста Конта. Ще в першій пол. XIX. в. Конт сформулував головні тези філософії, що спираєть ся виключно на науку, і висловив думку про потребу заснованя нової, чисто позитивної науки про суспільність. Цікаво одначе, що думку про загальну реформу життя і чисте наукове студіюване суспільних явищ висловив Сен-Сімон, в науці котрого тільки з часом містичні елементи взяли гору над науковими ідеями. Зазначена обставина важна з того погляду, що думка про конечність утвореня позитивної соціальної науки зродила ся на ґрунті шуканя нових форм самої суспільности, котрі мали заступити поганий лад сучасности. Таким чином від самого початку науковий дослід суспільних явищ мав ще й чисто житеву задачу.

Сен-Сімон виступив соціальним реформатором властиво в кінці свого життя; давнійше він мріяв тільки про реформу всеї системи людського знаня. Ще в самім кінці XVIII. і початку XIX. ст. він утворив, по

його власним словам, якийсь проєкт, що мав на цілі відкрити нове поле для людського розуму, яке він назвав фізико-політичним (*La carrière physico-politique*). До сього пляну очевидно входила думка про конечність систематизації позитивного знання і пляномірної організації наукових праць, через що мали наступити важні наслідки для поліпшення долі людскости. Сен-Сімон уважав окремі науки тільки за елементи одної загальної науки, котра власне й є фільзофією. І в своїй цілості і в своїх частинах, після його означеня, наука повинна мати тільки „відносний і позитивний характер“, і до сього стану, думав він, людське знанє вже дійшло, і тому Сен-Сімон уважав цілком можливим такий загальний сінтез окремих наук, котрий склав би справжню „позитивну фільзофію.“ Далі, на його думку, така фільзофія повинна бути не тільки підсумованєм результатів, але і провідником в дальших наукових дослідах. Цікаво також і те, що Сен-Сімон доводив потребу окремої „позитивної науки про людину“ (*la science de l'homme*), себто досліду людскости з чисто наукового погляду, який він здобув підчас своїх занять точними науками. В спеціальному мемуарі з приводу сього питання він висловлює ту думку, що людскість розвиваєть ся, як і все органічне на землі. Нарешті одною з улюблених його ідей була та, що справжніми духовими провідниками суспільности повинні зроби́ти ся учені. З сими чисто науковими ідеями Сен-Сімона і вяже́ть ся позитивізм Конта.

Огюст Конт родив ся в 1798. році. Уже підчас своєї науки він дивував як своїх товаришів, так і вчителів раннім розвитком розумових здібностей. Вищу освіту Конт одержав в Парижі в славетній політехнічній школі, в котрій були з'осереджені найкращі сили для викладу точних наук. Не скінчивши через випадок курсу в тім закладі, Конт мусів далі жити з лекцій математики і інших ріжних приватних занять. Коло 1820. року він зійшов ся з Сен-Сімоном і зробив ся одним з найбільше палких його прихильників. Тепер часом навіть тяжко означити, які ідеї Конт собі запозичив від Сен-Сімона і які навпаки перейшли до самого вчителя від його молодого ученика. В кождім разі одначе Конт зацікавив ся головно науковими пля-

нами Сен-Сімона. В дусі саме сих ідей, в 1822. році молодий мислитель написав свій перший літературний твір під заголовком: „Прспект наукових праць, потрібних для реорганізації суспільности“. Незабаром після сього між учителем і учеником став ся розрив. Тоді Сен-Сімон уже переходив від давніших наукових своїх плянів до утвореня нової релігії і був дуже незадоволений з того, що Конт розвивав виключно науковий погляд, нехтуючи поглядом сантіментальним і релігійним. З свого боку Конт бачив в сім повороті до релігійности зраду давнімшим поглядам Сен-Сімона, на ґрунті котрих він головно і зблизив ся з ним. Хоча після смерти учителя Конт і підтримував деякий час зносини з новою сектою і навіть брав участь в видаванім нею органі „Le Producteur“, одначе його дорога цілком розійшла ся з дорогою Сен-Сімоністів. Його тягли до себе чисто наукові занятя, і він думав про наукову карієру, тим більше, що згаданий його молодечий трактат стрінув співчуте з боку богатьох видатних людей тої доби, наприклад Гізо, Сея і Гегля. Уже тоді у Конта повстали основні черти його будучої системи, і в 1826 р. він почав читати у себе в дома курс позитивної фільзофії, маючи в своїй невеликій аудиторії справжних учених, серед котрих вистане назвати Александра Гумбольта. Від усильних розумових занять Конт на самім початку сього курсу підпав досить довгій душевній хоробі (котра, в другій тільки формі, повторила ся у нього і потім). В 1829. р. Конт знову читав свій курс позитивної фільзофії, маючи і сим разом досить значне число слухачів. На початку трийцятих років він даремно клопотав ся перед Гізо, що був тоді міністром народньої освіти, щоби до него заведено окрему катедру історії математичних і природних наук. Невдача в тій справі не пошкодила йому взяти ся до організації безплатних публичних викладів, в котрих він хотів популяризувати точне знане серед робітничої кляси столиці. Для сього він навіть заснував невелике товариство, котре одержало назву політехнічної асоціяції. Займаючи скромну посаду інструктора в політехнічній школі, Конт в трийцятих роках працював головно над своєю основною працею, котра під назвою „Курс позитивної фільзофії“ і по-

явила ся в часі від 1830 до 1842 р. Тільки один раз протягом сього часу Конт виступив на публичну арену, узявши на себе оборону одного з підсудних в відомім політичнім процесі 1836 року.¹⁾ Скінчивши свою головну працю, Конт сам помалу перейшов до того сентиментально релігійного погляду, якого не одобрював у Сен-Сімона в останні роки його життя. Основатель позитивної філософії забажав зробити ся творцем нової релігії, котра також мусіла бути позитивною. Задачею сеї нової релігії він ставив соціяльну і політичну реорганізацію людскости і навіть заснував з сею цілю в 1848 році так зване позитивістичне товариство. Уважаючи себе тепер первосвящеником сеї нової релігії, він думав знайти собі поміч у таких людей, як імператор Микола I., генерал ордену Єзуїтів Бекс і турецький везир Решід-паша. Результатом сього повороту в думках була „Система позитивної політики“, котра вийшла в 1851—1854 рр. за кілька літ перед його смертю (1857). Останні роки свого життя Конт дуже бідував, бо утратив через особисті відносини своє скромне місце в політехнічній школі. Йому навіть довело ся жити коштом приватної добродійности, котра йшла навіть з Англії. Між иншим грошеву допомогу Контови давав Міль, котрий дуже зацікавив ся його науковими поглядами і листував ся з ним на початку сорокових років. В самій Франції „Курс позитивної філософії“ не знайшов особливо великого числа прихильників, але Конт все таки мав щастє притягнути на свій бік дуже видатного ученика в особі Літре, котрий зробив ся згодом головним представником наукового позитивізму. Подібно до того, як сам Конт розійшов ся з Сен-Симоном через перемену, що зайшла в його ідеях, так і Літре в 1852 р. різко порвав свої давні відносини до Конта, коли побачив, що той зрадив давний науковий дух своєї філософії. Згодом Літре навіть оспорював перед судом заповіт Конта, доводячи, що останні 12 літ свого життя він терпів на душевну хворобу. Одначе ціла група прихильників Конта приняла його релігійну науку, виложену в „системі позитивної політики“. Контисти появили

¹⁾ Див. „Історія“, т. 5, ст. 136.

ся навіть поза Францією, між иншим і в Америці, але їм не можна признати ніякого загального історичного значіння. Замітний слід в історії думки лишив Конт тільки як автор „Курсу позитивної філософії“.

Конт не був спеціалістом в якійсь небудь області людського знання, але зате він мав широку енциклопедичну освіту і виявив величезну здібність до систематизації наукового знання. На жаль, він згодом прийшов до думки про особливий розумовий режим, котрий він назвав мозковою „гігієною“ і котрий полягав в повздержанню від читання. Ось чому відносно всяких незвичайно важних питань він тримався поглядів, які зробили з нього противника наукових теорій, що згодом взяли гору над протилежними поглядами. До теорій, з котрими він не хотів згодити ся, відносить ся наприклад механічна теорія теплоти, спектральна аналіза і наука про змінність звірних і ростинних родів. Не розглядаючи тут всіх сторін науки Конта, ми спинимо ся тільки на тім, в чім він бачив основну черту позитивної філософії, особливо на його думці про потребу утвореня позитивної науки про суспільність, котрій він дав назву соціології.

Досліджуючи умовий стан сучасної суспільности, Конт характеризував його, як стан анархії, і зводив до сеї анархії, як до основної причини, всі прояви суспільної дезорганізації. На його думку суспільність повинна одержати нову організацію через новий світогляд, котрий цілковито спирає ся би на дані і висновки чистої науки. До числа основних тез Конта відносить ся його славетний закон про три фази, через які переходить історія людського світогляду. Перша стадія се стадія теологічна, і на ній людський розум пояснює собі явища природи безпосередним і постійним вмішанем якої би то не було кількості надприродних чинників. На другій, метафізичній стадії, місце сих надприродних чинників заступають абстрактні сути, за котрими визнаєть ся властивість викликати спостережені явища; наприклад, коли піднимане води в помпі пояснювали тим, що вода боїть ся порожнечі, то думали метафізично. Третою стадією є позитивна наука, котра відмовляєть ся від всіх тих задач, які ставили собі теологія і метафізика, і займаєть ся виключно від-

критерієм законів, які кермують явищами, що відбуваються навкруги нас. Висновок, до якого приходив Конт, той самий, як і у Канта в „Критиці чистого розуму“: для нашого знання доступні тільки явища, а не якісь надзміслові сути, котрі ніби то лежать в їх основі. Тільки Конт приймав сю тезу догматично, не давши їй критичного угрунтованя в теорії пізнання. Розумова анархія, на яку вказував Конт, була по його думці результатом того, що не всі наші знання перейшли до позитивного ступеня розвитку. Задачу позитивної філософії він розумів в тім напрямі, щоб угрунтувати всі наші представлення і понятя на міцному фундаменті позитивного знання. Найбільше відсталою галуззю знання Конт цілком слушно уважав ту, котра має своїм предметом суспільне жите людини. В той час, коли в області математики, астрономії, фізики і хемії панують стисло наукові способи думки, дослід суспільних явищ все ще стоїть на метафізичному і навіть теологічному ступню розвитку. Тому Конт поставив собі грандіозне завданє охопити одним принципом теоретичне відношенє нашого розуму до всіх явищ дійсности, які ми можемо спостерігати. Для сього він уважав за потрібне утворити нову позитивну науку про закономірність суспільних явищ, і сій науці, себто соціології, він з початку дав назву „Соціальної фізики“, тим самим показуючи, який характер повинна мати нова наука. Предметом соціології повинні бути суспільні явища взагалі, інакше кажучи — суспільність, взята з усіх своїх сторін, себто не так, як давнїше розглядали її політики, правники і економісти, котрі досліджували або державу, або право, або народне господарство. До суспільних явищ Конт відносив також і явища духової культури, вказуючих заразом на те, що між усіма сими явищами існують взаїмні відносини, котрі підлягають певним законам. Подібно до інших основних наук, соціологія повинна бути по думці Канта наукою чистою, себто цілком теоретичною. Він навіть провів виразну межу між науками чистими і прикладними, себто між властивими науками і відповідними умілостями. Самі науки він поділив на конкретні, що мають діло з певними явищами, і абстрактні, котрі відкривають закони, що кермують тою чи іншою

категорією явищ: соціологія представляла ся Контови саме як наука абстрактна, і саме завдане, яке він ставив сій науці, вказувало на його думку про те, що суспільні явища цілком так само підлягають законам, як і явища природи. Далі він поділяв сі закони на закони співіснування і наступности суспільних явищ, представляючи собі сю наступність як еволюцію. Відповідно до сього він ділив соціологію на соціяльну статистику і соціяльну динаміку, і ся друга властиво повинна була бути не чим иным, як теорією соціяльної еволюції. Соціологія представляла ся Контови остаточною цілю і вищим завершенем цілої його системи, і цілу половину свого „Курсу“ він присвятив саме викладови своїх соціологічних поглядів. Означивши таким способом предмет і задачу нової науки, він природно мусів зняти питане про способи розв'язання поставленої задачі, інакше кажучи — про методи досліджування суспільних явищ. В сьому також полягає одна з великих його заслуг перед наукою. Та хоч соціологія мусіла бути наукою чисто теоретичною і абстрактною, Конт все таки ставив їй практичні суспільні цілі. Уважаючи шкідливим для успіхів науки помішане теоретичних і практичних задач, він одначе тримав ся того погляду, що успішна практика може бути оперта тільки на вірній теорії. Конт відніс ся негативно до суспільних теорій XVIII. в. (особливо до Руссо), бо уважав їх теоріями цілком метафізичними, в котрих уява панувала над спостереженем, тимчасом як в справжній науці навпаки спостережене повинно панувати над уявою. Хибні теорії не могли дати тривких результатів, і щоб успішно ділати треба мати знане законів, що кермують предметами нашого діланя, треба, щоб так сказати, користати з одних законів проти других, — і з сього погляду Конт не робив ріжниць між діланем на природу і діланем на суспільність. Тільки знаючи закони, що кермують явищами, людина може передвидіти наступлене тих чи інших явищ, і тільки маючи такі передвидженя вона буде в стані успішно ділати для осягненя своїх цілей. Сю думку Конт висловив коротко в отсих словах: „наука, звідки передвиджене; передвиджене, звідки ділане.“

Позитивізм Конта звертав на себе взагалі дуже мало уваги протягом майже цілої чверти століття по-

появі „Курсу позитивної філософії“. Його значінє, щоб так сказати, заслонювало ся „системою позитивної політики,“ котра спочатку зєднала численніших сторонників, ніж чисто наукова думка основателя позитивізму. З сього погляду і сторонним людям могло здавати ся, що вся наука Конта має цілком такий самий характер, з яким уже давніше виступали Сен-Сімоністи або Пер-Леру. Треба було, щоби серед сторонників Конта знайшли ся люди, котрі змогли би розібрати ся в ідеях сього оригінального мислителя і виділити з них те, що мало дійсну вартість і цілком відповідало науковим стремлінням доби. Такими людьми в відношеню до науки Конта були Літре у Франції і Міль в Англії. Обидва вони на початку шістьдесятих років видали праці, спеціально посвячені Контови, чим в значній мірі сприяли поширеню його ідей серед суспільности. Літре познакомив ся з філософією Конта, коли вже мав репутацію першорядного ученого. Він сам признавав ся, що знайомість з „Курсом позитивної філософії“ була поворотною точкою в його житю, і він почав популяризувати ідеї Конта. В 1863. році він видав основну працю про його філософію (*Auguste Comte et la philosophie positive*), а в 1867 році заснував разом в Вирубовим спеціальний орган для позитивізму „*Philosophie positive*“. Рівночасно Літре розпочав друге виданє „Курсу позитивної філософії“¹⁾.

¹⁾ В новійшій історично-філософичній праці (С. С. Арнольд). Задачи понимания истории. М. 1898, стор. 354—355) дуже вірно зауважено, що обидві особливости позитивізму („цілком виразне поставленє задач наукової філософії, котре усуває всі чужі для неї домішки“, і „перша проба з філософичного погляду встановити і відмежувати соціологію, як окрему науку“) „при їх величезному теоретичному значіню не були вигідним ґрунтом для боротьби суспільних партій“ і що з другого боку „найбільше наукова галузь позитивізму підпала під вплив сучасного ідейного індиферентизму в тім, що зрєкла ся від систематичного внесеня до своєї системи, всякого морального елементу, властивого сьому світоглядові“. Тому автор уважає ледви чи можливим „признати позитивізмowi ту історичну ролю в пробах розв'язати сучасні задачі думки, яка, здавало ся, належала би ся йому з огляду на його видатне теоретичне поставленє науково-філософичних задач“.

Англія, в котрій вже давно не проявляло ся особливого нахилу до метафізичного думаня, виставила в сю добу трьох письменників, що поставили собі однородні задачи в области досліду суспільних явищ. Одним з них був Міль, котрий досить рано підпав під вплив Конта, другим — Бокль, котрого з Контом лучило стремління викинути метафізику з досліджуваня суспільних явищ і приложити до них виключно наукові методи, третім є Спенсер, котрий дійшов до найбільшого впливу тільки згодом.

Джон-Стюарт Міль належить до видатних діячів позитивного напрямку в філософії. На нього взагалі мали великий вплив погляди Конта, з котрим в 1841. році він почав наукове листованє і котрому потім помагав грішми. Згодом Міль присвятив окрему працю („Огюст Конт і позитивізм“, 1865) розглядови науки, виложеної в „Курсі позитивної філософії“. Основний погляд Конта Міль зве тут „загальною власністю столітя,“ але вважає чисто особистою власністю Конта ту форму, яку вона у нього прибрала. Між иншим він уважав великою його заслугою те, що він взяв ся до розробленя наукової методології суспільних явищ: на його думку Конт „розробив предмет так досконало, що не має досі соперника в сій справі“, і „з таким глибоким знанєм питаня, котре лишає до бажаня дуже небогато“. Головною філософічною працею самого Міля була видана ним в 1843 році „Система логіки“, котра довгий час лишала ся одинокою працею над систематичним дослідом наукових методів. Критерієм істини Міль признає тільки досвід і спостереженє, і для нього може бути правдивим тільки такий висновок, котрий відповідає реальним фактам. Розглядаючи відносну вартість індуктивного і дедуктивного методу, він вважає їх задачею відкриванє законів, що кермують усіма явищами світа. Суспільні явища в сім випадку не суть виїмком, і тому Міль окремо обробив „логіку моральних наук“. Се була чисто Контівська тема. „Система логіки“ витримала кілька видань, що вказує на успіх її серед суспільности, і почала перекладати ся на чужі мови. Вона здобула великий авторітет також серед природників, котрі почали звертати ся до неї, як до кодексу приписів наукового думаня.

Споріднені з позитивізмом стремління проявилися також в науковій діяльності Бокля. Ще хлопцем, маючи 18 літ, Бокль поставив собі задачу написати історію цивілізації і протягом 18 літ по десять годин денно працював над своєю темою, читаючи все, що тільки уважав за потрібне для виконання своєї задачі. На початку задуманої праці він хотів охопити цілу історію людскости, але потім прийшов до думки, що се занадто складна і широка задача, і обмежився на історії своєї рідної країни. В 1858. році появився перший том, в 1891 р. — другий том „Історії цивілізації в Англії“, котра прославила його ім'я, але йому не довелося довести до кінця сю працю: в 1862. році Бокль умер підчас своєї подорожи на схід для поправи здоров'я, захитаного надмірним мозговим напруженем. Перед викладом головного предмету свого твору Бокль умістив просторий історично-філософський вступ, в котрім висловив всі свої наукові переконання. Головною своєю задачею в „Історії цивілізації в Англії“ він просто ставив: „зробити для історії щось рівне, або що найменше подібне до того, що зробили інші дослідники для різних галузей природознавства“. „В області природи, каже він, пояснено і підведено під певні означені і загальні закони навіть такі явища, котрі на перший погляд видають ся цілком випадковими і довільними“. Одні тільки історики не займалися таким ділом і се „затримало підвисшене історії на степені науки“. Одна з причин сього полягає в більшій складності суспільних явищ, досліджуваних історією, друга — в панованю серед істориків містичних і метафізичних представлень. Бокль зачепнувся з природознавства ідею про закономірність явищ, що відбуваються в світі, і поширив її на історію, де, як він каже, давнійше все пояснювалося або випадком, або надприродним вмішанем. Людські справи, каже він, зроджують ся попередніми явищами, що існують в людськім духу або в зовнішній природі, і ціла історія представляла ся йому головно, як змінюване людини природою і природи людиною. Думка про вплив природи на людину — одна з основних думок історично-філософського вступу Бокля. „Коли ми пригадаємо, каже він, постійне зіткнене між людиною і природою, для нас

стане очевидним, що мусить існувати тісний зв'язок між людськими ділами і законами природи. Причина того, що доси природні науки не мали впливу на історію, полягає в тім, що історики не розуміли сього зв'язку, а хто й розумів, ті не мали відомостей, потрібних для його представлення“. Відомо, що Бокль силкувався довести величезний вплив на історію таких природних чинників, як клімат, ґрунт, їжа, яку дає флора і фауна країни, загальний вигляд країни, котрі так чи інакше впливають на людську психіку. Але не тільки в сій точці Бокль звертався за допомогою до природознавства. Для історика важне не тільки знати закони природи і вплив її на людину, але володіти тими методами, при помочі котрих натуралісти роблять свої відкриття. Цілий розділ книги він присвятив „розглядови метода, який уживають метафізики для відкриття законів духа,“ і прийшов тут до того висновку, що метафізики потерпіли невдачу, і що „історичний метод досліджування законів духа вищий від метафізичного“. Се — „одинокий метод, при помочі котрого можна досліджувати явища духа, не тільки, як вони відбуваються в душі окремого дослідника, але і так, як вони виявляються в у вчинках людскости взагалі.“ Бокль навіть Конта зачисляв до метафізиків, хоч і відносив його до тої невеличкої їх групи, котрі, як він висловився, думають більше науковим способом.

Думка про потребу скористати при досліджуванні суспільних явищ з висновків і методів природознавства зробилася особливо популярною в шістьдесятих роках, коли з другого боку під впливом великого відкриття Дарвіна погляд біологічної еволюції приложено також до досліду людини. З сього погляду дарвінізм мав великий вплив не тільки на антропологию, як науку про людину, взятую з чисто фізичного боку, не тільки на психологию, котрій поставлено задачу спостерегти зароджене і прослідити розвиток психічного життя в зоологічному світі, але і на ледви зроджену соціологию, до котрої деякі письменники навіть з надмірним поспіхом почали переносити основні поняття дарвінізму, щоби ними одними пояснити всі головні явища суспільного життя й історичного процесу. Згодом багато крайностей сього напрямку зникло, але

загальне представлене про тісний звязок між соціологією і біологією лишило ся непорушним, і таким чином перед науковою думкою повстало питанс про взаємні відносини, що існують між житевими і суспільними явищами.

Нарешті треба зауважити, що до сього періоду відносять ся перші праці Герберта Спенсера, філософія котрого досягла найбільшого впливу тільки в дальшому періоді, хоч основні думки його системи були вже тоді висловлені, і розпочала ся (1862) головна праця його жита „Система синтетичної філософії“. Подібно до інших мислителів свого часу, Спенсер обмежує область філософії одним світом явищ, які дає людський досвід, і все, що інші філософи називають сутю річей, він признавав за „неможливе до пізнання“. Подібно як Конт, він повертав філософію в суцільне наукове понятє про світ і людину, через що його система мусіла охопити в одному великому синтезі всі основні понятя і вищі узагальненя окремих наук, починаючи від наук про неорганічну природу і кінчаючи етикою. В основу сеї „системи синтетичної філософії“ Спенсер поклав ідею еволюції, загальний закон котрої панує у нього і в повстаню соняшних систем, і в історії людських суспільностей. Особливо відомим зробив ся Спенсер тільки після того, коли його „система синтетичної філософії“ дійшла до питань соціології й етики, що відносить ся вже до дальшого історичного періоду. Взагалі можна сказати, що XIX. вік лишив після себе великі всеохоплючі системи філософії, в котрих світ однаково розумієть ся як розвиток, але з котрих одну можна назвати еволюціонізмом ідеалістичним, або метафізичним, другу — еволюціонізмом реалістичним, або науковим. Кажучи се, ми маємо на увазі в першім випадку філософію Гегля, в другім — філософію Спенсера. Одна з них характеризує загальний умовий настрій першої половини XIX. віка, друга — умовий настрій другої половини столітя. Треба тільки порівнати обидві системи, щоби побачити з особливою ясністю, в чім полягав умовий переворот половини XIX. віка.

Очевидно, дуже багато з того, що особливо характеризує другу половину XIX. віка в області досліджування суспільного життя, одержало початок ще в добу пановання метафізичного думання. Зворот до досліджування реальних суспільних фактів, котрими нехтували раціоналісти XVIII в. й ідеалісти першої половини XIX ст., мусів з konieczности довести до свідомости ваги історичного матеріялу й історичного погляду. Незалежно від розвитку тих поглядів, котрі проявилися наприклад в творах Конта і Бокля, уже перед серединою XIX. в. існував історичний напрям в науці права і в політичній економії. В свій час обидві „історичні школи“ були великим кроком наперед, але і в них проявилися деякі важні хиби, котрі були усунені тільки в середині XIX. в. під впливом загального повороту до більшого реалізму.

В XVIII. в. теоретично досліджували різні сторони культурного і соціального життя людини, — наприклад мову і літературу, право і народне господарство, — без всякого відношення до їх історичного розвитку й навіть без відповідного історичного матеріялу. Явища сі брали ся, як щось нерухоме, при чім які небудь данні форми сих явищ приймали ся в основу висновків, котрі розтягали ся на всі можливі випадки. Загальні закони мови думали вивести з досліджування латинської або французької мови, котрі брали ся так, ніби се були системи, котрі відразу прибрали свій остаточний вигляд. Теорія літератури з своїми загально обовязковими приписами, котрі здобули в псевдоклясицизмі абсолютне значіне, будували ся на підставі поетичних творів старовини, в котрих бачили втілене вічних законів краси. Система природного права витворювала вічні норми справедливости, знаходячи їх в римській праві, сім свого рода „писанім розумі“. Витворена Адамом Смітом політична економія підносила до степеня загальних і незмінних законів народного господарства висновки, одержані на підставі спостережень над сучасним економічним побутом Англії. XIX. століте залишило сей погляд і відповідаючий йому метод думки, висунувши наперед ідею історичного досліджування — історичного і в розуміню ужита при досліджуванні фактичного матеріялу з різних часів, і в розуміню розгляду культурних і соціальних явищ, представлених сим матеріялом, в їх істо-

ричному розвитку. Можна сказати, що коли XVIII. ст. звать віком філософічним, то XIX. вік треба означити, як вік історії. З історичного погляду досліджують ся тепер і мова, і мітольоґія, і реліґія, і філософія, і література, і штука, так само досліджують ся право і народне господарство. Ми вже згадували про повстанє історичних шкіл в науці права і політичній економії, одної ще на початку, другої в середині XIX. в. В історії суспільних наук се були незвичайно важні початки, але й історична школа права, й історичний напрям в економічній науці мали, як сказано, дуже важні хиби.

Історична школа в Німеччині повстала в добу політичної реакції і навіть мусіла служити її цілям. В ній історизм набрав цілком консервативного характеру, що споріднювало юристів сеї школи з романтиками історичних традицій. З другого боку історичний напрям в політичній економії, що повстав під сильним впливом історичної школи права, теж був консервативний і часто оправдував теперішність, посилаючи ся на її конечність, як на природний результат минулости. Тому представники обох шкіл не виявили великого розуміння сучасности, котре взагалі можливе тільки під умовою деяких передвиджувань будучих явищ, що йдуть на місце теперішности. З чисто теоретичного погляду „історична школа права“ відбила на собі сучасний ідеалістичний погляд, зробивши якусь містичну силу з „народнього духа“, що творить право. Але се була бодай якась теорія. Історична школа в політичній економії не витворила навіть ніякої загальної теорії. Їй пощастило зібрати величезний історичний матеріал, але властиво він не підпав під справжнє методологічне обробленє, котре би привело до якоїсь теорії. Навіть сучасні приклонники сього напрямку признають те, що в ньому виконанє не відповідало замислови. Внесене історичного погляду до науки права і політичної економії було реакцією проти виключного панованя абстрактної ідеолоґії в обох науках, але ся реакція почала заходити (особливо в історичнім напрямі політичної економії) занадто далеко, бо дуже ревні сторонники історизму почали навіть заперечувати всяке наукове значінє дедукції, а тимчасом без неї звичайно

тяжко було дійти до вироблення якоїсь певної і послідовної теорії. Між иншим се виявило ся в певному опортунізмі історичної школи, котра не змогла протиставити явищам сучасности яку небудь систему принципів. Звичайно, її велика заслуга полягала в тім, що вона звернула увагу на історичну відносність економічних форм і принципів, але занадто надуживала сим понятєм відносности, заслонюючи ним брак у себе певної теорії. Зрештою, і сама ся ідея відносности не була виключною власністю школи, бо до тої самої ідеї почали незалежно від неї приходити також соціалістичні противники клясичної школи економістів. Нарешті дуже важна хиба історичного напрямку полягала в тім, що він, дуже односторонно розуміючи історизм, відносно дуже мало цікавив ся і займав ся сучасністю, напружуючи свою увагу на більше або менше далеку минулість. Ось чому і в сім напрямі економічного, а також і історичного думання потрібний був переворот. В науці права його довершив головно Єрінг, котрий піддав критиці „історичну школу права.“ Бувши сам видатним істориком права (особливо в праці „Дух римського права на різних шаблях його розвитку“, 1852—1854), він повстав проти теорії містичного „народнього духа“ для того, щоб вивести як приватно правний, так і державний порядок людських відносин з боротьби осібників або соціальних груп, обеднаних спільністю інтересів. З сього погляду право перестало розглядати ся, як продукт народнього духа, котрий без болю і мирно розвиваєть ся з моральних принципів, від початку заложених в народній свідомости. Навпаки Єрінг почав учити, що осібник витворює право через боротьбу за забезпеченє своїх інтересів. Пізнійше в своїх працях з початку вісімдесятих років („Боротьба за право“ і „Ціль в праві“) він особливо докладно розвинув сю теорію, яка загалом є дуже реалістична і може охопити всі історичні доби, не виключаючи і сучасности. Ми побачимо трохи далі, що анальогічне становище заняв відносно до історичної школи економістів Карль Маркс.

Новий науковий дух почав добувати ся і до соціальних теорій, котрі давнійше були сполучені здебільшого з стремліннями метафізичного і навіть релі-

гійного характера. Коли приложити до історії суспільних теорій славетну формулу Конта, то можна сказати, що ціла ся історія до середини XIX в. перейшла через дві перші стадії. Подібно до того, як в добу реформації сектанти змагали до утвореня нових суспільних відносин, посилаючи ся на волю божу, що проявляла ся в зовнішній або внутрішній обяві, так починаючи з XVIII. віка, почали посилати ся на природне право, яке відкриває чиста діяльність розуму. Але в обох випадках суспільні реформатори стояли далеко від думки спирати ся на позитивнім знанню законів, що кермують дійсним суспільним житєм. Тільки в середині XIX. в. почала закорінювати ся і ширити ся та думка, що найкращим провідником в справі свідомого і наперед заміреного оновлення і зреформованя суспільного житя може бути тільки наука.

Погляд на те, що суспільна діяльність повинна кермувати ся вказівками стислої науки і що взагалі розв'язане суспільних питань треба поставити на науковий ґрунт, в середині XIX. в. вже мав чимало представників. Наприклад в с'ім питаню до Конта досить близько підходив Люї Блян. Прудон просто ставив своїм завданем дати соціалізови чисто наукові підстави, і з сього погляду він є найблизшим попередником Маркса й Енгельса. В своїй книзі про французський соціалізм і комунізм Льоренц Штайн також переводив питане на ґрунт чисто наукового досліду суспільних відносин і напрямів і висловлював бажане, щоби німецька наука працювала саме в с'ім напрямі. Пізнійше Лясаль так само особливо підчеркував, що його праці в області соціальних питань мають чисто науковий характер. Нарешті Маркс і Енгельс просто протиставили свою теорію як „соціалізм науковий“, давньому „утопійному соціалізови“.

Ріжницю між утопійним і науковим соціалізмом особливо докладно розглянув Енгельс в своїй полеміці з берлінським професором Дірінгом.¹⁾ „По своїй тео-

¹⁾ В праці „Herrn E. Dührings Umwälzung der Wissenschaft“, з котрої пізнійше зроблено витяг під заголовком „Розвиток соціалізму від утопії до науки.“ (Die Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft).

ретичній формі, каже Енгельс, новіший соціалізм на перший погляд представляєть ся тільки дальшим розвитком і може тільки послідовнішим приложенем принципів, проголошених великими філософами XVIII. ст. "Сі філософи були раціоналістами, що робили з розуму одинокє мірило всіх річей і з погляду ідей розуму критикували і заперечували дійсність, але „се царство розуму було, каже далі Енгельс, не чим иншим, як ідеалізованим царством буржуазії". Одначе вже й тоді, тай давніше, існував антагонізм між маючими і немаючими, котрий відбивав ся з одного боку в революційних пробах народних мас, з другого, — в повстаню утопійних зображень ідеального суспільного устрою. До числа авторів подібних утопій в XIX. в. Енгельс відносить Сен-Сімона, Фурьє і Овена. Всі вони сходили ся в тім, що ніколи не виставляли себе оборонцями пролетаріяту, котрий тимчасом історично розвивав ся. Подібно до філософів XVIII. в. вони хотіли почати добу оновлення „визволенем всеї людскости, а не даної тільки суспільної кляси“, хоча з другого боку вони і знайшли порядок, витворений на підставі ідей XVIII. в., так само нерозумним і несправедливим, як і порядок фєвдальний. Але вони думали, що коли людскість не кермувала ся правдивими принципами розуму і справедливости, то тільки з тої причини, що їх не знала. З сього погляду все лихо полягало в тім, що не появляла ся геніяльна людина, котра проголосила би правду; сама поява таких людей, за яких і уважали себе великі утопісти початку XIX. в., здавалась їм просто щасливим випадком, а не результатом якогось історичного процесу. З сього погляду утопійний соціалізм цілком відповідав політичному раціоналізмови XVIII. віка. Одначе подібно до того, як сей раціоналізм був розбитий підчас доби терору, який привів до деспотизму, так і утопійний соціалізм не міг зробити ся підставою нового суспільного устрою. Сен-Сімон, Фурьє і Овен констатували тільки недостаточність блискучих обіцянок філософів XVIII. в. але в той час, коли вони появили ся, ще панувала думка, що знайти способи до усунення хиб суспільного устрою, се тільки завданє мислячого розуму: „а саме треба було винайти нову і найдосконаліїшу систему люд-

ських відносин і запровадити її до існуючої суспільності через пропаганду, а також через заведене зразкових інституцій, витворених по новій системі. Але, каже далі Енгельс, ці нові соціальні системи від початку були засуджені на те, щоб лишати ся утопіями, і чим пильнійше розвивали ся подробиці сих систем, тим все більше і більше ставали вони чистими фантазіями.“ Соціалізм в представленю утопістів, каже ще Енгельс, є „висловом абсолютної правди, розуму і справедливости, і треба тільки відкрити його, а там вже він своєю власною силою опанує світом. Але на скільки правда не залежить від умов часу і простору і від історичного розвитку людскости, то цілком випадковим мусить бути, коли і де станеть ся відкритє сеї правди.“ Щоб зробити ся наукою, соціалізму треба, після власного виразу Енгельса, „стати на реальний ґрунт“.

Таким ґрунтом, на думку Енгельса, була новіша німецька філософія, котра знайшла своє завершенє в системі Гегля. Найбільшою заслугою гегеліянства є те, що воно зрозуміло весь світ, як процес безпереривного руху, зміни і розвитку і змагало до зрозуміння його закономірности. Звичайно, Енгельс співчував тільки лівому гегеліянству і головно тій відміні, котра в ньому повстала під впливом зближеня з французькою соціальною думкою. Таким чином науковий соціалізм, по означеню Енгельса, опираєть ся на ідеї закономірного історичного розвитку, який цілком усуває погляд раціоналістів XVIII. в. і утопістів XIX., котрі вірили в те, що треба відкрити або витворити своїм розумом справедливу систему людських відносин, щоб тим самим викликати відповідні зміни в реальному суспільному світі. Полемізуючи з Дірінгом, Енгельс тільки систематично виложив погляди, котрі вже давнійше досить виразно були висловлювані ним і Марксом, коли вони критикували погляди сучасних їм соціалістів, які дуже часто дійсно тримали ся поглядів, що зовсім не числили ся ні з законами історичного розвитку, ні з умовами сучасности. Досить тільки пригадати, що Фурьє уважав за можливе реформувати соціальний устрій цілої людскости протягом яких небудь шести літ. Пригадаймо також пробу Ікарійців практично здійснити комуністичну утопію Кабе,

пробу, до якої так негативно поставився Маркс. Справедливо також і те, що в данім разі соціальний утопізм був своєрідним продовженням раціоналізму XVIII. в. з його вірою в те, що самою діяльністю розуму можна все пояснити і все реформувати: пояснити без вказівок досвіду і спостереження, реформувати, не числячи ся з умовами місця і часу. З сього погляду дійсно і на соціалізмови відбився вплив наукового перевороту середини XIX. віка.

Дуже важною обставиною треба уважати також те, що розглянений напрям висунув наперед досліджуване економічних підстав соціального життя. Ся переміна тісно лучить ся з економічним напрямом в історичній науці, який набуває все більшого і більшого значіння в свідомості істориків і взагалі освічених людей. Зродила ся навіть ціла соціологічна теорія („економічний матеріалізм“), котра зводить всю соціальну еволюцію до чисто-економічного процесу. В односторонности, з якою ся теорія взяла ся пояснювати всі суспільні явища з одного принципу, не можна не бачити реакції проти другого, так само одностороннього погляду, який всю соціальну еволюцію зводив в останній аналізі до чисто умового процесу. В те, що в історії кермують головно ідеї, вірили не самі гегеліянці, але також мислителі, що свідомо змагали до наукового реалізму. Недурно наприклад Конт за головний закон соціальної еволюції приймав заміну теологічного світогляду метафізичним і метафізичного-позитивним. Він навіть цілком свідомо тримав ся того погляду, що пануючим елементом суспільного розвитку, який дає перший імпульс іншим елементам, треба уважати елемент інтелектуальний. Він просто казав, що умову еволюцію треба без ваганя поставити на першій пляні, як основу цілого розвитку людскости. Сю свою тезу Конт оправдував тим, що взагалі соціальний організм в останній аналізі опираєть ся на цілість певних поглядів в суспільности. На його думку, зміна сих поглядів мусить дуже впливати на послідовні зміни в житю людскости. Ось чому він і уважав за можливе досліджувати соціальну еволюцію, опираючи ся головно на теорію розвитку людського духа. А суть сеї теорії для нього полягала в тім, що

людський розум в кождім роді умових теорій переходить через три стадії розвитку: теологічну, метафізичну і позитивну. Далі, в його теорії кождій такій стадії відповідають не тільки різні духові провідники суспільности, себто жерці, метафізичні філософи і учені, але і різні світські провідники суспільности, а саме: вояки, легісти і промисловці. Матеріальна еволюція людскости, яка полягає в переході суспільности від воєнного устрою до устрою промислового, є у Конта тільки результатом духової еволюції. Він представляв собі воєнну власть тільки як доповнене до влади жерців, яка впливає з того самого умового стану, що зродив жречество. Воєнний режим по його думці не міг би навіть повстати і особливо устояти ся, колиб він не опирав ся на теологічну санкцію. Таке саме взаємо-відношене Конт бачив між наукою і промисловістю нашого часу. Подібно до того, як в теоретичній області метафізика є у нього тільки переходовим щаблем від теології до науки, так і в практичному життю власть від вояків переходить до промисловців не безпосередно, а через юристів, між якими і метафізиками Конт знаходив також внутрішню спорідненість. Нарешті згадаємо також про те, що на думку Конта головне лихо сучасности полягає в умовій анархії, в браку неподільно пануючого світогляду, і що одним з завдань своєї філософії він ставив витворене такого світогляду, який міг би лягти в основу нової суспільної організації. З сього погляду він зовсім не ріжнить ся від утопійних соціалістів, і особливо його „система позитивної політики“ була даню його розума утопійним стремлінням доби.

Коли від Конта ми перейдемо до Бокля, то і в нього побачимо те саме. Не зважаючи на весь „натуралізм“ його історичної теорії, кінець кінцем і він був того переконання, що поступ людскости залежить від успіху, з яким розроблюєть ся наше знане, і від степеня поширення того знаня. В його представленю про історичний процес умовий розвиток висуваєть ся на перший плян. Горячий поклонник природознавства, Бокль силкував ся навіть довести ту тезу, що успіхи природних наук незвичайно вплинули на зріст демократичних стремлень, і що цілу французьку революцію

зродив умовий перевот, в якому видатну ролю він давав впливови саме природознавства. В данім разі ми маємо діло з безсумнівним перебільшенем тої основної ідеї, що найближшими причинами політичних переворотів суть умові перевороти. В розділі про найближші причини французької революції Бокль дає нам цілу історію успіхів природознавства у Франції від середини XVIII. ст., бо йому треба довести таку тезу: „уми Франції в другій половині XVIII. в. з незвичайним запалом взяли ся до досліджуваня зовнішного світа і тим сприяли широкому рухови, при чому сама революція була тільки його наслідком“. „Перед французькою революцією, каже ще Бокль, як перед усіма великими переворотами в світі, ішла повна зміна в звичаях і понятях народнього розуму. Та крім того, продовжає він, одночасно з сим відбув ся широкий соціальний рух, котрий тісно лучить ся з умовим і настільки є його частиною, на скільки він повів до однакових результатів і був зроджений однаковими причинами.“ На думку Бокля, першим сильним ударом, який завдано становим привілеям французької суспільности було незвичайно напружене досліджуванє природних наук. З сеї нагоди Бокль і розвиває тезу, що природні науки по своїй суті демократичні, і що тому величезні успіхи природознавства мусіли реформувати французьку суспільність. Підсумовуючи розгляд причин французької революції, Бокль навіть обвинувачує других істориків в тім, що вони не звернули жадної уваги на зазначену ним причину. „В супереч здоровій філософії, каже він, — можна сказати навіть в супереч здоровому розумови, — історики уперто нехтують тими великими галузями природознавства, в яких кожда освічена країна найкраще виявляє вчинки людського ума, і в яких таким чином найвиразніше виявляєть ся загальний напрям умів. Так ми бачили, що незвичайний імпульс, направлений на дослід зовнішного світа, був тісно звязаний з демократичним рухом, який повалив інституції Франції. Але представити сей звязок історики були нездатні, бо вони були незнайомі з ріжними успіхами природознавства“. Таким чином і Конт, і Бокль однаково зводили історичний процес до чисто умового розвитку, який до того

брали головню в розумінню розвитку наукового знання, і для обох суспільні зміни була тільки результатами ріжних ідейних течій. Між тим обидва вони свідомо виступали реалістами, підчеркуючи на кождім кроці, що відкидають всякі метафізичні прінципи, основують ся виключно на спостереженю над дійсністю і широко користають з методів і з висновків природознавства. Зрозуміло, що й у Конта ідеї як рухові сили історії, не мали нічого спільного з ідеями в тім розумінню, в якім се слово уживали метафізики, себто се не були для них якісь абстрактні сути, що існують поза людською свідомістю і незалежно від неї, а були звичайні людські думки, котрим вони надавали першорядне і навіть пануюче значіне в суспільному розвитку. В данім разі вони тільки поділяли загально поширену думку, котрій однаково підлягали також матеріялісти. Хоча в їх представленю думка була тільки таким самим продуктом мозгу, яким є жовч в відношеню до печінки, одначе і вони в умовім процесі бачили основну і головну силу людської історії. Властиво того самого погляду тримали ся також соціольогічні романтики, як от юристи історичної школи, що вірили в народню свідомість, як в основне жерело всіх правних форм приватного і державного побуту. Не підлягає сумнівови, що така загальна історично-філософічна концепція була односторонною. Уважнійше відношене до історичного досвіду, якого подостатком давала сама сучасність, мусіло зродити також другий погляд: власне соціяльна боротьба нашої доби змусила шукати поясненя і таких подій, як велика французька революція, і ріжних суспільних змін не в історії людської свідомости, а в історії зовнішного матеріяльного побуту суспільности. Новий погляд в тім і полягав, що сьому побуту признано першорядне значіне і навіть проголошено, що ціла історія ідей, се не що инше, як звичайне відбите в людській свідомости перемін, що відбувають ся в матеріяльних умовах людського істнованя. Сей новий погляд на історію від самого початку протиставлено не взагалі давньому розумінню питаня, а тому його розумінню, яке по своїй метафізичности найдалі стояло від дійсности.

Новий погляд, про який іде мова, одержав назву економічного матеріалізму. Родоначальником цього напрямку був Маркс, який розпочав свою літературну діяльність в лівім таборі гегеліянства, але дуже рано відчув на собі вплив французького соціалізму. Відомо, що в лівім гегеліянстві розвиток думки ішов від ідеалізму до матеріалізму, і Маркс сам перейшов сю дорогу, але ті матеріальні відносини, які в своїм світогляді він висунув на перший план, зовсім не були фізичні властивості: се була не природа, а економічний устрій суспільности. Понятє про суспільність, взяту з чисто економічного погляду, Маркс властиво запозичив від французьких соціалістів. А від французьких істориків він навчив ся дивити ся на історію суспільности, як на боротьбу клас, в якій самі сі історики все більше і більше підчеркували економічний момент. В добу реставрації панувала думка про боротьбу між аристократією і буржуазією, а підчас липневої монархії особливу увагу звернено на боротьбу між буржуазією і пролетаріатом. Один з сучасників Маркса вже скорше від нього заняв ся сим питанєм; саме Льюренц Штайн вказав нам те, що соціяльні теорії доби не були звичайними ідеологічними концепціями, але були зроджені тим самим економічним розвитком, який витворив пролетаріят. Далі, ще Сен-Сімоністи вказували на еволюцію становища робітників в суспільности, яка відбуваєть ся в історії: по рабстві іде панщина, яка дає місце вільно-найманій праці, котра сама мусить уступити ся перед новою формою, що одержала у них назву *travail sociétaire*. Маркс переняв ся всіма сими ідеями, одначе переробив їх. Узвзявши з філософії Гегля представлене про історію, як процес діалектичний по своїй формі, він зміст цього процесу зрозумів не ідеалістично, а матеріалістично — в тим розуміню, що суть цілого процесу він звів до змін в матеріальному житю суспільности. Уже в статях, які Маркс друкував в часописи *Ruge*, і в своїй полеміці проти Прудона, він проводив ту думку, що економія суспільности є основою її культури і політики. Той самий погляд Маркс проводив і в Комуністичному Маніфесті 1848 р. На початку пятьдесятих років Маркс

приложив свою теорію класової боротьби на ґрунті економічних інтересів до розгляду подій французької і німецької революції 1848. р., і в данім разі він дійсно мав діло з такими подіями, котрі цілком науково пояснювали ся з сього погляду. Але він пішов ще далі, зробивши з свого економічного матеріалізму всеохоплюючу історичну теорію, якої він одначе ніде і ніколи не угрунтовував з загального теоретичного погляду. Свій новий погляд на історію він дуже рішучо висловив в передмові до своєї праці „Zur Kritik der politischen Ökonomie“ (1859) де коротенько сам оповідає, як він дійшов до своєї теорії. Саму свою ідею він коротко формулує тут таким способом: „виконуючи своє суспільне житє, люди входять в певні, немінучі, незалежні від волі відносини, котрі відповідають певному ступню розвитку матеріяльних продукційних сил. Сума сих продукційних відносин є економічною структурою суспільности, реальною підставою, на яку спираєть ся правна і політична надбудова, і якій відповідають певні степені суспільної свідомости“. Звідси Маркс виводить, що „не свідомість людей означає форми бутя, але навпаки суспільне бутє означає форми їх свідомости“. Сам історичний процес з сього погляду пояснюєть ся тим, що „на певнім ступні свого розвитку матеріяльні і продукційні сили суспільности входять в суперечність з існуючими продукційними відносинами, або уживаючи юридичного виразу, з матеріковими відносинами, серед котрих вони доси ділали: з форм розвитку продукційних сил сі відносини стають їх кайданами, і тоді наступає доба криз“. Тут Маркс радить „завсігди мати на увазі ріжницю між матеріяльним переворотом в економічних умовах продукції, який можна означити з природно-науковою точністю, і ідеологічними формами, в яких люди приймають в своїй свідомости сей конфлікт і в яких виступають з ним до боротьби“. Але ся рада властиво значить тільки те, що історик, оцінюючи значіне історичних переворотів, не повинен покладати ся на те, як розуміли сі перевороти сучасники, але мусить самостійно досліджувати їх реальні причини і наслідки. Статі самого Маркса про події 1848—50 рр. у Франції і в Німеччині можна уважати за зразки такого реаль-

ного досліджу, але вони зовсім не доводять справедливості того погляду, боуітмо весь історичний процес зводять ся виключно до самої економічної еволюції. Зрештою в свій час ся ідея не одержала дальшого розвитку, в розуміню скільки небудь розробленої соціологічної теорії. В той період, який ми тепер розглядаємо, і навіть пізнійше, соціологічна думка далеко більше збуджувала ся ідеями Конта і Бокля, Дарвіна і Спенсера, ніж тільки що виложеною концепцією Маркса, і література економічного матеріалізму почала розвивати ся тільки в останньому десятиліттю XIX. в. Найважнійший твір Маркса, „Капітал“, перший том котрого появил ся в 1868 р., нічого не додав до висловленої ним думки про економічну основу історичного процесу, бо твір сей і не має близького відношення до питання про те, в чім полягає і якими силами витворюєть ся історичний процес. Соціологічне значінє економічного матеріалізму полягає в тім, що він явив ся конечним доповненєм до теорії, яка занадто односторонно зводила історичний процес до самої ідейної еволюції.

З сього погляду одначе далеко більше значінє мають спеціальні історично-економічні досліді Маркса, які тісно лучать ся з двома науковими течіями в сій області, що повстали в середині XIX. в. Одною з сих течій був історичний напрям в політичній економії, про який ми вже згадували. Друга течія полягає в повільному повстаню самостійного економічного напрямку в історичній науці. В середині XIX. ст. взагалі відбуло ся зближенє між політичною економією і історичною наукою, котрі перед тим стояли дуже далеко одна від одной. Се зближенє полягало в тім, що економісти почали працювати над історичним матеріалом з історичного погляду й при помочи історичного методу, а історики звернули особливу увагу на економічні явища народнього життя. В обох випадках учені, що прокладали нові шляхи в своїх областях, стояли під безпосередним або бодай посередним впливом самого життя, котре з одного боку примушувало дуже сумніватись в загальности тез абстрактної школи економістів, а з другого — все більше і більше виявляло вагу економічних відносин, навіть в історії чисто політичних

і ідейних рухів. Соціальный рух середини ХІХ. в. взагалі, і особливо 1848 р., мали з сього погляду рішаче значіне для економічного напряму історичної науки в другій половині ХІХ. в. Зрозуміло, що Маркс, котрий глибоко аналізував економічний підклад революції 1848 р., мусів одним із перших виявити нову стадію соціальної думки в області історичного досліду. Між иншим він і зробив се в кінці розглядуваного періоду в першій томі свого „Капітала“.

Тут не місце викладати економічну теорію Маркса, котра виводить зиск підприємця від надвишки робочого часу, що лишаєть ся від кількості праці, потрібної на удержане самого робітника. Крім чисто теоретичної частини „Капітал“ Маркса має також частину історичну, присвячену питанню про походжене сучасного капіталістичного устрою. Поставивши собі таке завдане, він знайшов, що найкраще се зробити на прикладі Англії, де даний процес доконав ся ранійше і повнійше, ніж деінде. В сім творі Маркс зібрав масу фактів і дуже пильно обробив їх, при чому сам автор означив завдане своєї праці, як „розкрити економічного закону розвитку новійшої суспільности“. Хоча понятє розвитку економічного життя ми знаходимо вже в історичній школі, одначе в ній не зроблено нічого подібного до того, що доконав Маркс в історичній частині „Капітала“. Економісти історичної школи, котрі також зібрали величезну масу матеріялу, не прийшли до ніякої певної теорії, котра пояснювала би суть самої економічної еволюції. Загальна теоретична ідея Маркса в данім питанню полягає в тім, що основою економічного розвитку є зріст продукційних сил, і що зміни, які доконують ся в сих силах, з конечністю викликають зміни в формах продукції, обміну і розділу продуктів, — зміни, котрі в свою чергу перебудовують взаїмні відносини людей, що беруть участь в означених процесах народного господарства. На сих відносинах і опираєть ся істноване певних клас, між котрими відбуваєть ся боротьба за заховане або за зміну існуючих форм продукції, обміну і розділу, бо сі форми для одних корисні, для других некорисні. Разом з сим, відповідно до своїх поглядів, висловлених давнійше, Маркс вказував на те, що боротьба може

привести до зміни існуючих економічних форм тільки тоді, коли з одного боку розвиток продукційних сил допускає можливість переходу до нового ступня, а з другого — коли існують суспільні класи, котрі мають інтерес в с'єм переході до нового ступня і провадять за се боротьбу. Звичайно, се вже зовсім инше питанє, наскільки можна уважати вірною ту думку, що цілий історичний процес з усіма своїми культурними і політичними змінами зводиться до самої економічної еволюції. Так само мусіла повстати суперечка і з приводу того, наскільки можна приложити без всяких застережень до инших країн формулу розвитку капіталізму, виведену на підставі історії одної країни. Важно було те, що історичний дослід економічної еволюції сим разом привів до суцільного поясненя матеріяльного процесу, що відбуваєть ся в суспільному розвитку, і тим усунено односторонність давнійших історіологічних концепцій, котрі зводили всю соціяльну еволюцію до чисто ідейних змін.

Дуже природно, що трагічні події кінця сорокових років з одного боку, і нові ідейні течії, що запанували підчас реакції п'ятдесятих років, з другого, мусіли відбитися і на взаїмних відносинах між житєм і наукою також в області історії. Коли досвід життя дуже вплинув на історичні погляди, змусивши тверезійше дивитись на багато явищ минулого, то і зміни, що мали доконатись в теоретичних поглядах, не могли не відбитися на присудах над сучасністю. Історичне розумінє дійсности, яке виробили фільзофія і наука ХІХ. в., можна уважати одним з важних здобутків нашого часу. Від середини ХІХ. в. се розумінє зробило величезні успіхи.

Вихідною точкою цілої історії західної Європи за останнє столітє була революція 1789 р., і тому на історіографії сеї події легко прослідити зміну ріжних суспільних настроїв і умових течій ХІХ. в. Треба завважити ту обставину, що сучасне наукове поставленє історії французької революції починаєть ся тільки в п'ятдесятих роках, коли вперше се питанє поставлено на ґрунті об'єктивного і критичного дослідю.

В 1850 р. Льюренц Штайн видав в трох томах „Історію соціяльного руху в Франції“, в котрій вказав

між іншим на те, що події тільки що dokonаної революції оправдали його передвидження¹⁾: „революція, що видніла ся на горизонті, вибухла, і ніхто не наважить ся сумнівати ся в тім, що вона дійсно була соціальною“. З того погляду, що „устрій і управа держав підлягають рухам і елементам суспільного порядку“, Штайн і взяв ся розглянути історію соціальних рухів у Франції від 1789 до 1850 рр. Могутний вплив французької революції 1789 р. він пояснював тим, що „ті відносини, які вона зруйнувала у Франції, в рівній мірі тяжили над народами і в інших країнах Європи“. На думку Штайна вона перемогла не стільки тим, що сама викликала, скільки тим, що йшло перед нею. Звідси випливає велика вага досліду передреволюційних порядків, тим більше, що „стан суспільності, з котрого вона вийшла, не міг повстати протягом кількох літ.“ З другого боку, і нова суспільність не могла повстати відразу, і Штайн власне поставив собі завдане дослідити, яким чином давня фєвдальна суспільність перетворила ся в сучасну буржуазійну суспільність (Industrielle Gesellschaft), при чому він довів свій виклад до видання французької конституції 4. падолиста 1848 р. Погляд Штайна можна назвати еволюційним: він за зовнішньою катастрофою бачить процес внутрішнього розвитку і лучить теперішність з минулістю, як природне її продовженє. Історія пояснюєт ся не з зміни протилежних принципів, як наприклад у Люї Бляна, а зі змін, котрі dokonують ся серед суспільних відносин.

Те саме ми бачимо і в славетнім творі Токвіля „Старий порядок і революція“, з котрого починаєт ся нова доба в історіографії французької революції. В 1789 р. Французи зробили найбільше зусилле, яке коли будь робив цілий нарід, щоби порвати лучність з минувшиною і зробити ся зовсім інакшими, ніж вони були давніше, але в дійсности в сїм напрямі їм пощастило далеко менше, ніж про се взагалі думають, і вони самі уявляють. Досліджуючи старий порядок

¹⁾ Зроблені в праці „Соціалізм і комунізм сучасної Франції“.

на підставі такого матеріалу, до якого не звертали ся давні історики, Токвіль переконав ся, що не зважаючи на своє бажанє його земляки „задержали з старого порядку більшу частину почувань, навичок і навіть ідей, при помочи котрих вони провадили революцію, яка зруйнувала сей порядок, і що вони навіть користали з його уламків для будови нової суспільности.“ Чим більше знайомив ся він з передреволюційною Францією, тим більше знаходив ній рис, які вражають сучасного дослідника. Завданє, яке поставив собі Токвіль, полягає в тім, щоби вияснити, „чому ся велика революція, яка підготовлювала ся одночасно майже на цілому європейському континенті, вибухла у Франції скорше, ніж в інших місцях, чому вона ніби сама по собі вийшла з суспільности, котру мусіла зруйнувати, і чому нарешті стара монархія могла впасти так нагло і так безповоротно.“ При сім Токвіль мусів ще „розглянути, з якого погляду революція була подібна до того, що йшло перед нею, і в чому між ними була ріжниця“. Давні історики звертали увагу тільки на другий бік, виходячи з понятя катастрофи і не передчуваючи навіть, що старий порядок не тільки викликав революцію, яка його зруйнувала, але і підготував новий суспільний устрій, що прийшов на його місце і разом одідичив від нього далеко більше основних черт, ніж се могло видаватись на перший погляд. І у Льоренца Штайна, і у Токвіля, які однаково бачать в революції 1789 р. тільки найранійший симптом процесу суспільної еволюції, що виконувала ся в усій фєвдальній Європі, основні погляди на революцію стоять в звязку з тим, що їх давнійше вражало в сучасности. Один з них зацікавив ся соціяльним рухом на економічному підкладі, другий — демократичним рухом чисто політичного характера. Токвіля головним чином вражало видовище історичного руху, скермованого на „зруйнованє аристократії“, при чім тодішний стан Франції (себто перші роки другої імперії) накидав йому думку, що з усіх людських суспільностей найменше здатні ухилити ся від абсолютної управи ті, в котрих більше не існує і знову не може повстати аристократія, і що ніде деспотизм не може мати погубнійших наслідків, як саме в таких суспіль-

ностях. Давня думка Токвіля про те, що демократія зовсім не завсїгди з синонімом свободи, одержала нове потверджене в демократичному цезаризмі Наполеона III. Але і в сій новій своїй праці Токвіль признав, що ділане сили демократичного руху можна регулювати і навіть загальмувати, але не можна перемогти. Він був першим французьким істориком, який приложив до дослїду французької революції крім нового, архівного матеріялу еволюційний погляд і критицизм, котрий виключає з одного боку поклонене перед національною традицією, себто властиво перед утертими поглядами, а з другого — упереджені думки в формі ідеологічних концепцій, під які підводять ся історичні факти і тим самим викривлюють ся або хибно освілюють ся. Сей критицизм також характеризує поступ історичної науки.¹⁾

¹⁾ Крім праць Льоренца Штайна і Токвіля в історіографії французької революції. мають вагу з сеї доби праці Кіне і Зібеля. Французький історик Кіне в своїй книзі ставить питанє, чому, не зважаючи на величезність і напруженість зусиль, які зробили Французи, щоб добити ся свободи, не зважаючи на всі революції і жертви, вони не добили ся свободи, чому люди, які дивно вміли вмирати за свободу, не вміли зробити ся свободними. Подібно як Токвіль, Кіне вказує на те вихованє, яке французи одержали за старого порядку. Німецький історик Зібель в своїй великій „Історії революційної доби“ (1853 і далі) перший розглянув історію французької революції з загально-європейського погляду, в звязку з упадком Польщі і розкладом священої римської імперії, але сей бік своєї теми він розробив тільки зовнішнім способом. Належачи до мало-німецької партії, він глянув і на міжнародні відносини 1789 і дальших років з занадто пруського погляду, а у внутрішній історії Франції сеї доби цікавив ся виключно обставинами, при яких правильно функціонує репрезентаційна система. Зібель писав свою книгу, коли в Прусії вперше заводив ся конституційний режім, а політичні його погляди найкраще характеризують ся тим, що від 1867. р. в Райхстагу він завсїгди голосував з націонал-лібералами.

II. Загальний погляд на умові течії кінця XIX. в.¹⁾

Умовий переверот середини XIX. в. і завдане сього розділу. — Витіснюване науковим духом метафізичного думаня. — Тимчасовий успіх деяких представників метафізики в останній третині XIX. в. — Мода на песимізм. — Фільзофічний критицизм і змагане до науковости в фільзофії. — Представники матеріалізму по 1870 р. — Позитивізм в останній третині XIX. в. — Питане про вплив його на практичну діяльність. — Реалізм в літературі. — Відношене новійшій фільзофії до питань релігії й етики. — Прояви реакції проти наукового духа. — Представники суцільного фільзофічного погляду в останні десятиліття XIX. в. — Розвиток соціології й економічний матеріалізм.

Одним з найважнійших проявів умового перевероту середини XIX. в. треба признати заступлене

¹⁾ Крім книг, зазначених в першій розділі, див ще Н. Höffding. *Histoire de la philosophie moderne* (1906). В другій томі сеї капітальної праці виклад доведено до 1880 р., при чому з мислителів, про яких у нас йде мова в сім розділі, розглядаєть ся Шопенгауер, Спенсер, Гартман і Дірінг. Продовженем сього тому є: Г. Гёффдингъ. *Современные философы* (1908), де серед иньших розглядаєть ся Вундт, Фульє, Авенариус, Гійо, Ніцше, Айкен і Джемс. (Цитуємо далі першу працю „Höffding“, другу — „Г. Гёффдингъ“). — Th. Ziegler. *Die geistigen und socialen Strömungen des XIX. Jahrhundert* (1899). — Abel Rey. *La philosophie moderne* (1908). — О. Кюльпе *Современная философия въ Германіи. Характеристика ея главныхъ направлений* (1903; оригінал є одним з випусків вид. „Aus Natur und Leben“). — Ал. Введенскій. *Современное состояние философии въ Германіи и Франціи* (1894). — В. Лесевичъ. *Письма о научной философии* (1878). —

науковими поглядами і способами думки давних містичних, метафізичних і романтичних ідей не тільки в загальнім світогляді, але і в розуміню суспільних завдань і способі їх розв'язання. Реакція проти давнього „ідеалістичного“ напряму в ім'я „реалізму“ переходила часом і в середині ХІХ. в. в протилежну крайність досить грубого матеріалізму, також без сумніву чисто метафізичної теорії, котра дійшла найбільшого свого розвитку в п'ятидесятих роках („Круговорот життя“ Молешота в 1852 р., „Сила і матерія“ Біхнера в 1855 р.), а найбільшого поширення — в дальшій десятиліттю. Тоді матеріалізм був своєю рола світоглядом доби, поки його історія, написана Лянге, що появилася в 1866 р., не встановила на нього правильний погляд. З суспільного погляду матеріалізм п'ятидесятих—шістдесятих років грав ту саму роллю, яка в тридцятих і сорокових належала до „лівого“, радикального гегеліянства. Правда, тоді вже існував позитивізм Конта („Курс позитивної філософії“ 1830—1842 рр.), але він лишався невідомим, і тільки від шістдесятих років почалася пропаганда сеї теорії,¹⁾ яка проголошувала потребу філософії, опертої виключно на позитивнім науковім знаню, а також чисто наукової теорії суспільности, соціології. В 1867 р. появилася друге видане Контівського „Курсу“ і почала видаватися спеціальна позитивістична часопись Літре і Вирубова

Його ж. Что такое научная философия (1891). — I. Bourdeau. Les maîtres de la pensée contemporaine (4 вид. 1900 р.) — Г. Челпановъ. О современныхъ философскихъ направленіяхъ (1902; вид. „на правах рукопису“, але багато вийшло до його „Введенія въ философію“). В загальних історичних оглядах дуже рідко і дуже мало говориться про філософію. Див. напр. ст. 628—629 в XII т. „Історії“ Лявісса і Рамбо, де сказано все, що уважалося за потрібне, про французьку філософію між 1870 і 1900 рр. — В томі „Ullsteins Weltgeschichte“, присвяченим ХІХ в., є розділ „Wandlungen der Weltanschauungen“, де ледве на шістьох сторінках (правда, дуже великих, 367—372) розглядається сей предмет.

¹⁾ Книга Літре про Конта в 1863 р. і книга про Конта Мілля в 1865 р.

(„Philosophie positive“). Справжній, широкий вплив позитивізму відноситься вже до шістьдесятих років, коли між іншим він почав тішитись великою популярністю і в Росії. Від кінця п'ятидесятих до початку сімдесятих років появився також ряд визначних книг, котрі запровадили нові реалістичні елементи до загального світогляду доби сімдесятих років: „Історія цивілізації в Англії“ Бокля (1858—59.), „Походжене родів“ і „Походжене людини“ Дарвіна (1859 і 1871), „Основні принципи“ Спенсера (1862), по котрих пішли інші його твори, „Душа людини і звірят“ Вундта (1863), „Про розум і пізнане“ Тена (1670) і ин. Реакція проти метафізичних концепцій в душі систем Фіхте, Шелінга і Гегля виявила ся також в тім „повороті до Канта“, до його критичної філософії, одним з перших проявів котрого була „Історія матеріалізму“ Лянге, яка проповідувала, що треба зректись домагання зрозуміти укриту суть річей, недоступну для нашого знання: в сій проповіді була подібність до того, що писало ся з сього приводу і в „Курсі“ Конта, і в „Основних принципах“ Спенсера. Чимало прислужив ся для неокантівського руху ще в середині п'ятидесятих років великий німецький натураліст Гельмгольц, котрий проголосив, що результати фізіології органів змислів цілком годять ся за основним поглядом „Критики чистого розуму“. Сей погляд приняло в шістьдесятих роках дуже багато натуралістів, і його ж в 1872 р. формулював відомий німецький учений Ді-Буа-Раймон в промові „Про границі знання природи“, де він заявив, що природознавство повинно раз на завсігди зректись від розв'язання метафізичних питань про суть річей. Такі були найважніші прояви нового реалістичного світогляду, який вже встиг зробити свій вплив і на деяких політичних діячів сеї доби. Не без сліду лишив ся загальний реалістичний тон нових умових течій і на твори красного письменства і штуки.

Питанє, яке нам треба поставити собі після всього сказаного, полягає в тім, яка була доля тих умових течій, котрі з таким блиском і з такою силою проявили ся в історії філософії і науки в середині ХІХ. в. Інакше кажучи, зовсім не претендуючи на те, щоб дати в дальшому викладі розділ з історії філософії

і науки в останній третині XIX. в., я маю на увазі відповісти тільки на питання: чи йшло далі між 1870 і 1900 р. заступлене науковим духом метафізичного стремління до світу „ноуменів“, чи навпаки гору взяла метафізика над наукою. Чи ішов далі „поворот до Канта“, чи навпаки відживали скорше традиції часів Фіхте, Шелінга і Гегля? Чи і далі, як і давніше, природознавство домінувало своїми основними поглядами і методами над цілою областю наукового знання, чи навпаки знову чиста спекуляція почала захоплювати все поле людського знання, як за часів Гегля? Далі, чи зовсім розбито метафізичний матеріалізм Біхнера й інших, чи і в сю добу він ще мав видатних представників і сторонників? Нарешті, яка була доля основної ідеї позитивізму після того, як в кінці шістьдесятих років погляди Конта, перед тим дуже мало поширені серед суспільности, звернули на себе загальну увагу і зробили ся предметом науково-філософського оброблення.

Тому в дальшому викладі читач хай не шукає ні історії розв'язання головніших гносеологічних, онтологічних і етичних проблем в філософській літературі останньої третини XIX-ого віка,¹⁾ ні історії окремих теорій, взятих кожда в своїй цілості: для сього був би потрібний не один розділ (тут навіть тільки частина розділу), а ціла книга, для написання якої потрібна би

В кінці XIX-ого і початку XX-ого віка до огляду проблем філософії взяли ся автори цілого ряду „Вступів до філософії“ (Паульсен, Вундт, Кільпе, Брузалем, Струве, Челпанов, Івановский і інші); се дуже характеристичне для доби їх появи, що почали появляти ся „вступи“, а не „системи“. Зауважу, що за філософичною літературою деяких питань мині доводило ся слідити часом більше або менше систематично, і для сього розділу довело ся використати дещо з читаного ще при праці над „Основными вопросами философии истории“ (1883), над популярними „Бесѣдами о выработкѣ міросозерцанія“ (1895) і над „Мыслями объ основахъ нравственности“ (1895). В першій виданю останньої книжки є навіть огляд новітньої літератури по етиці, який викинено одначе в дальших виданнях з огляду на те, що я думав тоді переробити сей огляд (доповнивши його) в велику статтю.

була далеко більша кількість матеріялу, ніж той, який я мав до діспозиції.¹⁾ Себ-то моїм завданем зовсім не було написати історію філософічних теорій, як не було наприклад моїм заміром викладати історію політичної економії, коли доводило ся говорити про тих чи інших економістів і окремі книги з названої науки. Не можна забувати, що філософічний рух відбувався одночасно в цілім ряді країн, при чому в кожній розбивав ся на кілька напрямів, — обставина, яка незвичайно утруднює скільки-небудь повну характеристику руху, яку б загальну тенденцію ні добачував в сій ріжnorodности сам історик²⁾. Не менше трудно

¹⁾ А. Реу каже, що свою книгу „La philosophie moderne“ він міг би назвати „un exposé sommaire de la forme sous laquelle les grands problèmes de la philosophie se posent à l'heure actuelle“, колиб сей заголовок не був такий довгий.

²⁾ Проф. Олексій Введенській характеризує стан німецької філософії в кінці ХІХ-ого віка двома прикметами: по перше, незвичайним роздробленем філософічних шкіл, яке доходить до втрати взаємного інтересу і розуміння, а по друге невиясненним або хитким відношенем філософії до точних наук. „Современное состояние философии“, стор. 1 і далі. Одначе він думає, що підставою для погодження ріжних шкіл і для оборони самостійности філософії від точних наук буде філософія волюнтаризму або пантелізму, стор. 6. О. Кільпе підводить новіші філософічні напрями в Німеччині під категорії позитивізму, матеріалізму, натуралізму й ідеалізму; він протиставляє ідеалізм першим тром категоріям, які „бажають бути чистою філософією дійсности“ і „цілком ухиляють ся від метафізики“, при чому позитивізм він все таки ставить висше від двох інших неідеалістичних напрямів. „Современная философия въ Германіи“, стор. 21 і 26—29. Головне місце в сучаснім філософічнім рухови О. Кільпе дає позитивізму й ідеалізму, які на його думку „добре живуть разом, коли лишити на боці антиметафізичну тенденцію позитивізму. Обидва, додає він, суть і намагають ся бути науковою філософією, що негативно відносить ся до вільної спекуляції, яка спираєть ся в и к л ю ч н о на свобідне і чисте думане“, стор. 129. Клясифікації головних напрямів, які подають ся в оглядах сучасної філософії, не сходять ся між собою, так само як не сходять ся і погляди їх авторів на те, що саме в філософічному рухови кінця ХІХ-ого віка є головним.

було би дати і скільки-небудь вичерпуючі характеристики окремих філософів, особливо тих, у котрих сильно проявляється елемент творчої думки, який в кождім окремім випадку можна добре зрозуміти тільки добре ознайомивши ся з цілим внутрішнім світом філософа.¹⁾ Нарешті я зовсім усуваю також розгляд того звязку, який дехто силкується встановити між абстрактними філософемами і реальними явищами суспільного життя²⁾: тут поки що можливі тільки здогади або цілком довірливі поясненя.³⁾

Таким чином перше наше питанє полягає в тім, чи і далі наукова думка заступала місце метафізичних концепцій, чи навпаки метафізика знову взяла гору над наукою. Загалом на се питанє можна відпо-

¹⁾ Про вплив (або відбите) особи філософа на його творчість див. в моїх „Основныхъ вопросахъ философіи исторіи“, кн. II, розд. 7. (III-є виданє), де між иншим сю тезу ілюстровано прикладами Шопенгавера, про що див. низше. Дірінг нпр. навіть просто висловлював думку, що філософія не проста теорія, а прояв чисто-особистої думки.

²⁾ „Все більше і більше вияснюється — каже Гефдінг, наскільки кожда філософічна течія є одночасно і роботою думки і знаком часу. Філософія є як розробленє проблем, так і деяким сімптомом, і за наших часів вона різко виступає в сій подвійній своїй формі... Сї обидві форми філософії (їх можна назвати суб'єктивною і об'єктивною її сторонами) виступають у сучасних філософів різкійше, ніж у філософів минулих часів. „Современные философы“ (1907), стор. 8. Порівн. отсю його замітку: „Думки Гійо і Ніцше мають в більшій мірі значінє, як сімптоми того, що діється в глибині душі тих, кого найбільше захоплює житє наших днів, ніж як активна вкладка до розробленя проблем, стор. 130.

³⁾ Я міг би навести кілька докладних „поясненє“, але зазначу тільки отсі два місця. „Наближав ся кінець бісмарківської доби, але тільки тепер філософія одягла її змієт у форму носять: велика людина волі навчила її признавати першенство волі не тільки в осібнику, але і в світі, як такім“. Т. Ціглер, ст. 513—14. „Коли німецький нарід, в особі Бісмарка, людини з сильною волею, був побуджений ним до діяльности й подвигів і досяг перемоги й єдности, настав час волюнтаризму“, ст. 324.

вісти в тім напрямі, що метафізика не тільки не змогла витиснути науку з занятої нею в сучасному світогляді позиції, але і сама все більше і більше трапила свої власні позиції. В міру зросту негативного або скептичного відношення до метафізики самий її зміст почав розділювати ся між окремими філософічними дисциплінами, се-б то льогікою (з гносеольогією), психольогією, етикою, які все більше і більше перенимають ся духом наукового знання, і між ріжними точними науками, наскільки вони торкають ся основних питань бутя¹⁾. З другого боку, самі філософи, які не зрікають ся від ставлення й рішення метафізичних проблем, вважають за потрібне робити се в найбільшій згоді з загальним духом, частковими висновками й науковими способами позитивного знання.²⁾ Витворив ся навіть цілий напрям так званої емпіричної метафізики, котрий ставить собі завдане бути продовженем науки поза межами досвідного знання, але з характеристичними рисами, які йому властиві. В сій напрямі можна добачати поворот до традицій спекулятивної філософії, коли в ній ганував ідеалізм, себ-то свого рода реакцію проти агностичної рівнодушности або позитивістичної погорди до метафізичних проблем³⁾, але головне

¹⁾ „Кидаючи загальний погляд на філософію двох останніх десятиліть ХІХ в.“ Höffding вказує, по перше, на те, що на філософічний рух у Франції й Англії мала особливий вплив німецька думка (головно Кант і Гегель), а по друге, на все більший і більший поділ праці в сій області, в формі розроблення спеціальних питань льогіки, психольогії й етики поза безпосереднім звязком з загальними проблемами філософії, ст. 513 до 514.

²⁾ Пор. слова О. Кільпе про змагане сучасної філософії бути науковою, які наведено вище, ст. 70.

³⁾ О. Кільпе характеризує новіший ідеалізм, як „пробу відновити давні стремління спекулятивної філософії при помочи самих спеціальних наук... Сей ідеалізм, каже він, ріжнить ся від давних прообразів того ж напрямку не стільки своєю тенденцією, скільки своїм методом“ а саме „переступаючи через границі, які поставив досвід, він узброюєть ся тою критичною обережністю й тою холоднокровністю, які властиві позитивізмам, і тою пошаною до природознавства, яка характеризує мате-

— се те, що в данім разі не метафізика хоче диктувати істину науці, а науку кличуть на поміч метафізиці. Можна мати різні думки про „науковість“ сеї новішої метафізики і про те, що вийде яко наслідок всіх її пошукувань,¹⁾ але в сїм не можна не бачити важного сімptomу, який в значній мірі означає собою загальний характер філософованя в кінці ХІХ в. Навіть такий представник метафізичного думаня, яким є Гартман,²⁾ думав надати наукову вагу своїй „Філософії

ріялізм і натуралізм.“ На думку Кільпе, „в філософії новий ідеалізм, вже навчений позитивізмом, має покликане почати нову добу ідей і систем, віддаючи належне давнім задачам філософії.“ Современная философия въ Германіи, ст. 29—30. Пор. також ст. 78 і далі, де у Кільпе йде мова про різницю (головно методологічну) між старим ідеалізмом і сучасною емпіричною метафізикою. З огляду на меншу — в порівнянню з наукою — „достовірність передвиджень, рішень і синтезів“ метафізики він „скромнійше оцінює“ її значінє, думаючи, з другого боку, що неслухно „з тупою рівнодушністю відносити ся до непізнаного, або впадати в горде позитивістичне самовідреченє від розвязаня світових загадок,“ ст. 80.

¹⁾ Пор, критичні замітки про ф. Н. Н. Ланге (в передмові до рос. перекладу „Современной философии въ Германіи“ Кільпе, ст. X. і далі) про „емпіричну метафізику, себ-то філософію, яка оснований ся на результатах позитивних наук, змагає гіпотетично розширити їх поза межі, приступити тепер для досвіду, звязати їх таким чином між собою в суцільний світогляд і на сїм світогляді заснувати моральні ідеали людини“. Критик знаходить, що „ся нова метафізика ані трохи не науковіша від давньої“, і що вона терпить на „недостовірність своїх висновків і на невизначність в означеню свого завданя.“ Навпаки, другий російський професор філософії (Г. Челпанов в книжці „О современныхъ философскихъ направленняхъ“, 1902) тримаєть ся відносно неї позитивного погляду. Він зве сю метафізику „індуктивною“.

²⁾ „Гартман без сумніву належить до найбільше енергійних і отвертих поборників реалізму (трансцендентального) в боротьбі з антиметафізичними тенденціями сучасних природників і філософів“. О. Кільпе. Современная философия въ Германіи, ст. 107.

Несвідомого¹⁾ заявою, уміщеною в самім заголовку книги, що се — спекулятивні висновки з емпіричних даних природознавства. Чимале значіне в сїм перейманю чистої спекуляції новійшого часу науковим духом належить ся тій обставині, що до розв'язаня філософічних проблем часто брали ся люди з основним природничо-історичним підготованем.²⁾

Проти всього сказаного можна зробити той закид, що протягом розглядуваного часу явив ся одначе цілий ряд філософів, котрих без сумніву треба віднести до представників метафізики, і що в самій суспільности деякі з них (навіть давнійші) тішили ся великою популярністю. Звичайно се так, але наскільки з одного боку метафізичні запити властиві самій природі людини,³⁾ а з другого, наскільки популярність того чи иншого філософа часто повстає тільки через оригінальність, новість і сміливість його думки й через чисто літературні прикмети його творів і часто буває ділом звичайної моди⁴⁾, настільки метафізична творчість ледве чи скінчить ся коли небудь, і ледве чи коли небудь не буде більше пошестних, але скороминучих захоплень, подібних до тих, якими характеризують ся деякі

¹⁾ Див. далі, 78—80.

²⁾ Від природознавства перейшли до філософії Вундт і Мах, від медицини — Джемс. З природників, які займали ся філософією, треба назвати фізиків Максвеля, Ернста Маха і Герца, хеміка Оствальда. Огляд їх теорій див. у Гефдінга, ст. 100 і далі.

³⁾ Пор. розвиток сеї думки в книзі А. Fouillée. *L'avenir de la métaphisique* (1889), в першім розділі якої мова йде про „*réennité de la métaphisique*“.

⁴⁾ Кажучи про успіх серед публіки „Світових загадок“ Гекля, О. Кільпе зауважує, що „в сїм разі відограла ролю та некритична товпа, яка нині в сліпім ентузіязмі шанує Гекля, тим часам як вона, може бути ще вчера, віддавала ся культови Ніцше, а ще днем ранійше кляла ся бути вірною Шопенгауерови.“ *Современная философия въ Германіи*, ст. 61. Пор. у нього ще місце, де успіх, яким тішили ся Шопенгауер, Ніцше і Геккель, пояснюють ся літературними прикметами сих філософів, 18 і 19. Про моду на Ніцше у нас ще буде мова далі.

моменти останньої третини ХІХ ст. Людська душа се щось настільки складне, що в ній завсїгди знайдуть ся такі струни, які звучати-муть в унізон з авторами книг, — чи будуть се поети, романісти, публіцисти або філософи, — особливо перенятих певними й різко виявленими настроями.

З сього погляду дуже характеристична в історії розглядуваного періоду суспільна мода на песимістичну філософію, якою визначають ся сімдесяті роки. Про причини захоплення песимізмом в сі роки міркували різне,¹⁾ але цілком добрих пояснень я не знаю, коли тільки не звертати ся до гіпотези свого рода психічної зарази (з проявом в ній „законів перейманя“), тим більше, що зовсім ще не доведено, щоб усі численні читачі й прихильники Шопенгауера й Гартмана справді були перейняті песимістичним настроєм, — скорше в сьому можна сумнівати ся.²⁾ В кождім разі характе-

¹⁾ „Песимістичний настрій, каже Віндельбанд, який панував в Німеччині в перші десятиліття другої половини ХІХ в., легко пояснюєть ся політичними і соціальними умовами, і тому уважаєть ся звичайно за цілком зрозуміле, що шопенгаверівську науку прийнято з таким запалом, при чому тут сприяли ще й блискучі прикмети сього письменника. Доводить ся, каже він далі, дивувати ся й задумувати ся над тим, що сей настрій пережив 1870 рік і саме в дальше десятилітє знайшов собі вихід в тій безконечній популярно-філософічній балаканині, яка на деякий час цілковито опанувала загальну літературу. Історично-культурний дослід, звичайно, повинен визнавати тут утому й пересиченє; а в історично-філософічному розумію сей рух буде звязаний головно з блискучою й засліплюючою появою „Філософії Несвідомого“, II, 380. Пор. замітки про песимізм у Т. Ціглера, який виводить його з настрою, що панував у пятьдесятих роках (ст. 311 і далі,) і міркуваня Н. Lichtenberger (L' Allemagne moderne, ст. 302 і далі) про причини поширеня песимізму в другій половині ХІХ в. З загальної літератури про песимізм зазначимо: Е. Каро. Пессимизмъ въ ХІХ в. — Паульсенъ. Основанія и причини пессимизма. — Дж. Сёлли. Пессимизмъ. Історія и критика (1893).

²⁾ Малюючи настрої сучасної французької буржуазії, Н. Е. Кудрін каже між иншим про те, як середній буржуа,

ристичне те, що одною з приваб філософії песимізму було поставлене нею цілком нового питання вже не про суть світа, яке займало головню давних метафізиків, а про вартість буття.¹⁾ З погляду об'єктивної науки се питання звичайно не можна розв'язати,²⁾ але що воно свого часу схвилювало великі круги суспільности, се факт, котрого не можна поминути, не зазначивши його. З сьогож погляду треба тут спинити ся, хоча би в як найзагальнійших рисах, на обох головних пред-

бачучи убожество й лихо, пригадує те, що читав або чув про Шопенгауера і про вітху небутя. „Сей сучасний песимізм, каже він далі, — справжній скарб для сучасного міщанства. Все лихе, з сього погляду, відбуваєть ся після залізних законів природи, і ніхто ні в чім не винний. Значить, будемо тягти в сій долині плачу наш тягар життя, — кождий на свій спосіб, кождий при ріжних умовах, один розсівшись в кариті, другий калатаючи в подертих черевиках по болоті, але твердо памятаючи, що все коли небудь скінчить ся.“ *Очерки современной Франции*, ст. 376.

¹⁾ Про песимізм див. книгу Vaihinger'a „Hartmann, Dühring und Lange“ (1876), числені відсилачі до якої є в моїх „Основных вопросах философии истории“ (кн. II, розд. II і V в вид. I і 2, розділ VII і X в 3 вид.) Цікаво, що авторови названої книги доводило ся доводити законність відділення теорії vom Werth der Welt від теорії vom Wesen der Welt. Höffding зве радикальний песимізм Шопенгауера „явищем великої ваги в історії цивілізації“, бо він „виявив антіномії й лихі сторони природи й цивілізації“ через що „проблема установлення вартостей набула нової сили“, ст. 243.

²⁾ „Світ, писали ми в иньшій місці, сам по собі ні лихий, ні добрий: оптиміст знаходить у нім ту гармонію, яку сам впровадив до нього; песиміст робить не инакше, вишукуючи скрізь зворотний бік медалі. Обом абсолютним напрямом можна надавати суб'єктивно-етичне значінє, але треба відмовити теоретично-об'єктивного.“ *Основные вопросы философии истории I*, 318 (по вид. 1). Пор. там таки, ст. 441 і далі, писані під свіжим вражінєм спору між оптимізмом і песимізмом в німецькій філософії сімдесятих років, при чому мали ся на увазі головню Дірінг і Гартман, як філософи, що різко розходили ся між собою в питання про вартість буття.

ставниках песимізму, який був у моді в сімдесятих роках, себ-то на Шопенгавері й Гартмані. Першого з них тоді вже давно не було між живими, але тим характеристичніша його посмертна слава й його вплив з поза гробу.¹⁾

Фільозофічна діяльність Шопенгавера відносить ся ще до першої половини XIX в., коли він не мав жадного успіху: головну його працю „Світ, як воля й представлене“, яка появилася в 1819 р., ледве зазначили, та й то не відразу, три рецензенти, а читаюча публіка й зовсім не звернула на нього уваги; не менше нещасливо випали й його університетські виклади перед студентами. Шопенгавер видав згадану працю й почав педагогічну діяльність під час загального захоплення Геглем, якого, завважемо між іншим, Шопенгауер страшенно не любив.²⁾ Своє неповоджене похмурий філософ пояснював простою змовою цехових учених, професорів філософії, які заздрили його геніальності. Не зважаючи на те, що книга його зовсім не розходила ся, і частину накладу навіть продано на макулятуру, Шопенгауер видав і в трийцятих роках кілька творів, які одначе мали таку саму долю: се були роки захоплення лівим гегеліянством. Відомим Шопенгауер зробив ся тільки в добі реакції п'ятидесятих років, після упадку лівого гегеліянства й революційних стремлень 1848 р., до яких філософ відносив ся з великою злобою; і тепер він уже міг говорити, що вечірня зоря його життя зробить ся поранковою зорею його слави: дійсно, слава Шопенгауера дійшла своєї найвисшої точки тільки після його смерті в 1860 р.

¹⁾ Зовсім лишив ся без уваги у нас ще один філософ песимізму, Mailänder, автор „Philosophie der Erlösung“, про яку існує цікава праця S. Smolikowskiego „Filozofja wyzwolenia“.

²⁾ Для Шопенгауера все, що зроблено в філософії після Канта, є „Afterphilosophie“: Фіхте, Шеллінг і Гегель — три софісти, особливо останній, сей „geist- und geschmackloser Scharlatan, Unsinnsmierer und Kopfverderber“, філософія якого — „тканина в contradictiones in adjecto“, „арлекінада“, „психічне блевотине“.

В сімдесятих роках (1870—1874) вийшов і мав великий успіх перший збір його творів, і незабаром повстала ціла шопенгаверівська література¹⁾: його почали перекладати, студіювати, почали писати про нього й його філософію цілі книги. Дуже природно, що деякі його ідеї не могли не мати свого впливу на дальший розвиток філософії (на успіхи неокантіанства, на Лянге, автора „Історії матеріалізму“, пізніше на Ніцше і т. п.), але нас тут цікавить не сей бік справи, а та популярність, яку філософія Шопенгавера один час мала серед суспільности.

Річ саме в тім, що Шопенгавер був філософічним теоретиком песимізму, — песимізму не обурення, викликуваного недосконалістю суспільної діяльности, а песимізму метафізичного, який зводив ся до проголошення самого буття лихом і ніби переносив до європейської філософії основні ідеї буддизму.²⁾ Льогічно проповідь Шопенгавера повинна була би вести до самовбійства,³⁾ коли жите се терпіне, що кінчить ся тільки з смертю, але сам філософ гадав, що такий висновок був би хибний, бо вбиваючи себе нищать не саму суть лиха, яка містить ся в світовій волі, а тільки одно з її індивідуальних явищ. До ідеї самовбійства, але тільки не індивідуального, а колективного, яким повинен кінчити ся космічний і історичний процес, і прийшов кінець кінцем другий філософ песимізму, Едвард Гартман, котрий також тішив ся великою популярністю на початку розглядуваного історичного періоду.

Книга Гартмана „Філософія Несвідомого“ появилася за рік перед початком франко-німецької війни (1869); вона відразу звернула на себе увагу серед суспільности, витримала кілька видань і зробила автора одною з літературних знаменитостей сімдесятих ро-

¹⁾ Див. в „Історії нової філософії“ Ібервега-Гаїнце.

²⁾ „Як Гегель скопіював з себе свій абсолютний дух, так і Шопенгавер свій особистий настрій виніс з себе, щоб повернути його в вираз абсолютної вартости світа.“ Основные вопросы философии истории, I, 311 (перше вид).

³⁾ Самовбійством і кінчив жите Майнлендер.

ків.¹⁾ В своїй метафізиці Гартман був продовжателем і наступником Шопенгавера. В „Світі як воля і представлене“ Шопенгавер признав суть буття і основу всього, що існує, в метафізичній „волі“ і проголосив „представлене“ (себ-то інтелектуальний елемент) тільки впливаючим і залежним продуктом волі, а Гартман сполучив сі обидва поняття в певнім однім принципі, який назвав „Несвідомим“, на користь чого навіть навів цілий ряд аргументів емпіричного походження, а саме з області природознавства.²⁾ З сього „Несвідомого“, як одинокої суті світа, Гартман вивів, — цілком так само, як се робили давніші метафізики, — весь світовий процес; він по своєму пояснив його початок, представив загальний його напрям, а також показав, який буде його кінець. Весь сей процес він фантастично виводив з того, що один з елементів „Несвідомого“, воля, цілковито випадково і цілковито без всякої рації, схотіла хотіти, від чого й почало се бутє, котре тому й не має само по собі ніякої рації, себ-то властиво й не повинно бути, звідки мовляв і впливає бідуване і терпіне всього, що існує. Маючи такий погляд на повстане світа і таку оцінку існування, Гартман ставив цілому космічному й історичному процесові тільки одну ціль, яку можна уважати за розумну — небуте. Другий елемент „Несвідомого“, представлене, або ідея, в цілях знищення існування витворює поволи умови, при котрих появляють ся істоти, які мають свідомість і можуть визволити ся від пановання сліпої волі. Се визволене відбуваєть ся в людскости, в якій поволи концентруєть ся світова свідомість, котра заразом поволи поступає наперед в розуміню як ціли, так і способів. Спочатку люди уявили, що блаженство для кожного осібника можливе тут, на

¹⁾ Протягом двадцяти літ вишло десять видань головного твору Гартмана, а в 1840-1875 р. — майже шістьдесят праць, присвячених сьому питаню. Про Гартмана також існує велика література, про яку див. у Ібервега-Гайнце. З новіших праць про нього зазначимо: А. Drews. E. von Hartmanns philosophisches System im Grundriss (1902).

²⁾ Höffding слушно зауважує, що Гартман лучив з реалістичним першим пляном романтичне і містичне тло, ст. 558.

землі, але се був тільки „перший щабель ілюзії“, по яким пішов другий щабель, який полягав у вірі в особисте також блаженство, але вже тільки за гробом; стративши й сю віру, людскість зрекла ся ідеї особистого блаженства і поставила цілю своїх стремління колективне блаженство знову на землі, але се тільки третій щабель ілюзії: коли людскість зрозуміє ілюзорність також останнього свого ідеалу, найсвідоміша частина людскости, в якій буде з'осереджена найбільша кількість світової волі, поповнить колективне самовбивство, а заразом припинить існуванє цілого світа.¹⁾

Захопленє філософією Гартмана було загалом дуже коротке,²⁾ і взагалі песимізм так само швидко вийшов з моди, як і зробив ся модним, а в кінці XIX в. панував уже протилежний настрій, який можна пояснити тільки при помочи більше або менше дотепних здогадів.³⁾

¹⁾ Про історично-філософичну концепцію Гартмана див. в „Основныхъ вопросахъ философіи исторіи“, I, 313 і далі (1-ше вид.). „Як в „хитрости“ гегелівського світового духа малюють ся сам Гегель, так „Несвідоме“ Гартмана є ніби його власне втіленє: Гартман пізнав його секрет „підбурювати людей до подвигів, яких вони здебільшого не могли би доконати, як би бачили наперед справжні цілі „несвідомого“. Ту демонічну іронію, якою він обдаровує своє „Несвідоме“, можна цілковито віднести до Гартмана.“ „Основные вопросы философии исторіи, I, 315 (1-ше вид.).

²⁾ Т. Ціглер зазначає: „від 1878 р. до метафізики Гартмана не відносили ся серіозно“ і „на неї вже не звертали уваги“ ст. 321. Причина — в зміцненю поворота до Канта, який автор бачить в тім, що в філософії Шопенгавера почали більше цікавити ся її кантіянською, а не песимістичною стороною, ст. 321.

³⁾ „Peu à peu l'atmosphère spirituelle s'éclaircit en Allemagne. Les succès militaires de 1866 et de 1870, le magnifique essor économique du pays, l'avènement de la grande politique impérialiste et mondiale font naître dans les esprits des dispositions nouvelles. Au découragement succède l'effort joyeux vers la puissance... Nietzsche pose d'une manière nouvelle le problème de la valeur de l'existence“. Н. Lichtenberger. L'Allemagne moderne, ст. 304. „Et peu à peu, vers la fin du siècle, le culte de la vie se répand de plus en plus“ ст. 306.

Модний філософ кінця XIX в. Ніцше проголосив песимізм не стільки похибкою, скільки хоробою¹⁾.)

Шопенгавер і Гартман були на Заході останніми великими метафізиками старого типу, котрі мали вплив на широкі суспільні круги. Інші філософи, що силкувалися пізнати суть світа, ніколи не мали великої популярности; одначе метафізичні проби робилися протягом усього дальшого часу, і до того з більшим або меншим нахилом до релігії, як се ми бачимо наприклад в діяльності Айкена.²⁾

Не зважаючи на тимчасове захоплене тими або іншими філософами різко метафізичного типу, на прямом, який тривко панував в кінці XIX в., все ж таки був „поворот до Канта“³⁾ наслідком якого

¹⁾ Див. далі.

²⁾ Rud. Eucken почав писати ще в сїмдесятих роках; він займав ся історично-філософічними питаннями, потім перейшов до розв'язування проблем чисто філософічних і остаточно з'осередив свої занятя на релігії. Особливість його світогляду та, що він в бутю розрізняє матеріальну, психічну і духову область, з котрих дві перші становлять підстави для натуралізму й ідеалізму, які зводять все або до механіки або до логіки. Жадна з сих систем не задовольняє Айкена, і він зробив основним своїм понятєм самостійне надприродне житє духа (Geistesleben), котре стоїть в найглибшій суперечности з природною дійсністю. На ґрунті сього конфлікту і повстає релігійне стремління. *Der Kampf um einen geistigen Lebensgehalt. Neue Grundlegung einer Weltanschauung. Der Wahrheitsgehalt der Religion* (1901). В Росії від сїмдесятих років головним представником метафізичної реакції проти позитивізму був Володимир Соловєв, магістерська дисертація якого „Кризисъ западной философии противъ позитивистовъ“ (1874) викликала в російській літературі велику полеміку (К. Кавелинъ. „Апріорная философия или положительная наука?“ — В. Лесевич. „Какъ иногда пишутся диссертации“ й ин.). Сама метафізика Соловєва мала релігійний характер, і се дозволило напр. одному з його приклонників (Е. Л. Радлову в статі про нього в „Енцикл. Словаръ“ Брокгауза-Ефрона) сказати, що властиво для Соловєва філософія була *ancilla theologiae*.

³⁾ На поворот до Канта мали вплив блискучий виклад критичної філософії, зроблений Куно Фішером, який появил

повстало „неокантіанство“. Під сим терміном зовсім не треба розуміти якоїсь суцільної теорії¹⁾: під загальну назву неокантістів підводять звичайно всіх філософів, які уважають себе послідувачами Канта, але се одно тільки й дає їм право бути причисленими до даної категорії. Неокантіанці відкидають слідом за Кантом метафізику, а zarazом змагають до погодження своїх ідей з висновками позитивної науки, і тому стоять більше або менше близько до позитивізму; одначе що до всього иншого вони зайняли досить неоднакові позиції, тим більше, що сама подвійність критик „чистого“ і „практичного розуму“ повинна була дати початок дуже неоднаковим напрямам. Найважніше в неокантіанстві, не зважаючи на всю різницю в деяких навіть дуже важних точках, се признанє, що „річ сама в собі“ недоступна для людського пізнання, і що таким чином пізнанє обмежує ся лише на явища або „феномени“. В сїм і полягає суть „критицизму“ не в розуміню методу, а в розуміню згоди з основою тезою критичної філософії Канта.

Для нашого пізнання доступний лише світ явищ — се є також основою тезою позитивізму в ширшій розуміню, і тому неокантіанській критицизм, філософічно глибокий, і позитивізм, з гносеологічного погляду догматичний, а значить і поверховніший, се напрями, до певної міри споріднені між собою: між обома напрямими можливі свого рода переходові ступні.²⁾ В останні десятиліття XIX ст. висунув ся на-

ся в 1860 р., книга Liebmann'a „Kant und die Epigonen“, „Історія матеріалізму“ Лянге і ин. В Німеччині повстала навіть свого рода „кантівська філософія, така сама точна і дрібязкова, як гетевська філософія“ (H. Lichtenberger, 298); від 1896 р почав виходити періодичний орган (Kantstudien), присвячений Кантові, а від 1900 р. берлінська академія наук розпочала критичне виданє його творів. В Росії неокантіанських поглядів тримаєть ся особливо петербурзький професор Александр Введенскій.

¹⁾ Höffding справедливо підчеркує, що неокантіанство не є виразною школою, а тільки стремлінням піддавати гносеологічній критиці поняття, які ми вживаємо, ст. 575.

²⁾ Через глибоку онозицію до романтичної філософії, багато в тих, що досліджували Канта кинули ся в обійми по-

перед цілий ряд філософів, що поставили собі задачу бороти ся з метафізикою з погляду гносеологічного критицизму. До них належать особливо Ріль, Ляас,¹⁾ Авенаріус. Цілю змагань Ріля, автора „Філософічного критицизму і його значіння для позитивної науки“ (1876 і далі), — великої праці, частину якої в кінці вісімдесятих років переложено на російську мову,²⁾ — було витворити наукову філософію, в розуміню суцільного світогляду, який опирав ся би на данні і висновки позитивної науки. Боротьба з метафізикою переходить через всю діяльність Ріля, для якого теоретична філософія, в тіснійшій розуміню сього слова, є лише критикою пізнання, себ-то окремою наукою з спеціальною задачею не лише досліджувати можливости і границі, жерела і форми пізнання, але й збивати

зитивізму“, завважує Höffding, ст. 575. Критичну філософію і позитивізм він називає „двома напрямми, що поборюють себе... в усій філософії новійшої доби“, ст. 576. В Росії особливо В. Лесевич зближував позитивізм з критицизмом. З сього погляду особливо вартій уваги його „Опыт критического изслѣдованія основначалъ позитивной философии (1877), де він дорікав ученикам Конта, що вони застигли в свого рода догматизмі, і вказував на новішу науково-критичну філософію (або на критичний раалізм), як на напрям, що один лише може піднести позитивізм на висшій ступінь розвитку. Пор. вчислені висше твори Лесевича. Про близькість позитивізму і неокантіанства див. ще в книзі Е. Кеніґа про Вундта. Пор. Zimmermann, Kant und Comte in ihrem Verhältniss zur Metaphysik, 1885.

¹⁾ З ідеями Ріля й Ляаса російську публику особливо знайомив В. Лесевич (Письма о научной философии), який, як сказано в попередній примітці, уважав за потрібне оперти позитивізм на критицизмі, а потім силкував ся прищепити в Росії інтерес до філософії Авенаріуса, про що див. далі в примітці на ст. 84.

²⁾ А. Ріль, Теорія науки и метафизика съ точки зрѣнія философскаго критицизма (1888). Крім книги „Der philosophische Kriticismus und seine Bedeutung für die positive Wissenschaft“, Ріль написав ще брошуру „Ueber wissenschaftliche und unwissenschaftliche Philosophie“ (1883) переложену на російську мову в додатку до „Теорія науки“.

всякі метафізичні гадки. Практична філософія, після переконання Ріля, мусить обмежити ся областю наших ідеалів, себ-то творчістю того, що повинно бути, без всяких дослідів того, що є, і тому впливати не аргументами, але викликаючи в людях віру в щось краще, що має бути здійснене діяльністю чоловіка. Ернст Ляас, що був професором філософії в Страсбургу, в своїм „Ідеалізмі і позитивізмі“ (1879—1884) за одинокую підставу пізнання признавав досвід, боронячи таким чином погляди Протагора, Юма і Мілля, себ-то властиво погляд позитивізму проти ідеалізму.

Найвизначнішим філософом сеї групи був цїрхський професор Рїхард Авенаріус, що назвав свою філософію „емпіріокритицизмом.“¹⁾ Новим в сїм напрямі була проба витворити загальну теорію досвіду

¹⁾ Про Авенаріуса і його емпіріокритицизм вже існує велика література; одним з перших його пропагандував F. Karstanjen (Er. Avenarius biomechanische Grundlegung der neuen allgemeinen Erkenntnistheorie“), відомий російським читачам з перекладів („Введеніє въ критику чистаго опыта“ в перекладі В. Лесевича, 1898 і „Рих. Авенаріусъ и его общая теорія познанія“ в перекладі Шиманскаго, 1902). Праця I. Retzold'a „Einführung in die Philosophie der reinen Erfahrung“ (1903), що має також характер самостійного дослідження питання, також існує в російськїм перекладі (1909). В Росії особливо горячим сторонником Авенаріуса виступив дослідник питань наукової філософії (див. висше назви його праць), покійний В. В. Лесевич, що написав про Авенаріуса статю „Философское наследіе XIX в.“ (в „Русскомъ Богатствѣ“, 1896 р.) Крім того по російськи про Авенаріуса писали М. Филипповъ („Научное Обзоріе“, 1898), Г. Челпанов (Київські „Университетскія Извѣстія, 1898), проф. Кудрявцевъ (в „Трудахъ Кіевскої Духовн. Акад.“, 1903), І. Лапшинъ (в першїм додатковїм томї „Энциклопед. Словаря“ Брокгауз-Ефрона, 1905) і ин. Недавно появилася в світ російска книга Д. Викторова „Эмпіріокритицизмъ или философія чистаго опыта“ (1909), яка стрїнула прихильну оцінку в пресі. Див. також Э. Эрджманъ, Пролегомены къ общей теоріи понятій на эмпириокритическомъ основаніи (1903). Цїкаво, що емпіріокритицизм Авенаріуса в останнїм часі намагають ся використати в інтересах економічного матеріалізму (див. далі).

без всяких гносеологічних преміс, чи будуть вони мати своїм предметом мислячий суб'єкт або об'єкт мислення. Вихідною точкою своєї емпіріокритичної філософії Авенаріус узяв чистий досвід (*reine Erfahrung*) в тій власне його формі, в якій його безпосередньо пізнають люди взагалі, себ-то і філософи, і профани, а серед філософів мислителі різних напрямів, починаючи від матеріялістів і кінчаючи на ідеалістах. Свої ідеї Авенаріус розвинув головню в трьох працях¹⁾: „Філософія, як мислене про світ згідно з принципом про найменшу міру сил“ (1874), „Критика чистого досвіду“ (1888—1890) і „Людське поняття про світ“ (1891). В першій з цих творів Авенаріус висунув наперед ту ідею, що філософію треба розглядати, як наукове змагане думати цілість даних досвіду з можливо меншою затратою сили (*der Princip der kleinste Kraftmasses*), звідки задачею філософії є — осягнути чистий досвід через елімінацію з пізнання всього, чого не містить в собі даний нам досвід. В другій праці він уважав за можливе просто встановити, як загальну регулу, те, що ми постійно зближуємося до чистого досвіду в міру того, як все більше й більше емансипуємося від усіх понять, що не містяться в самих даних досвіду. Нарешті в третій своїй праці Авенаріус вказав, де на його думку лежить жерело комплікації чистого досвіду і се — анімізм і взагалі розуміне зовнішних явищ по аналогії з самими собою. Тому чистим досвідом він називав відтворене даного в досвіді без жадних суб'єктивних домішок, але і сам він застерігався, що до чистого досвіду можна лише наближатися, а цілком його ніколи не можна осягнути.²⁾ Неможливо тяжка терміно-

Для означення генези емпіріо-критицизму важною є стаття В. Вундта „Ueber den naiven und kritischen Realismus“ (в „Phil. Studien“, 1896—97 р.), але наприклад Гёффдінг гадає, що думка Вундта, ніби то Авенаріус матеріяліст, є неслухною, ст. 258.

¹⁾ Перша й друга існують в російській перекладі М. Філіпова.

²⁾ Сторонник Авенаріуса І. Петцольд в своїй „Вступі до філософії чистого досвіду“ каже про свого учителя, що вже з молодих літ він мав переконанє, яке можна висловити

льоґія емпіріокритицизму, як висловлюєть ся наприклад Віндельбанд,¹⁾ сі дивні неольоґізм Авернаріуса, на які нарікають і інші автори, були одною з перешкод для скоршого поширення сеї нової теорії.

Нема чого казати, що неокантіанський рух, дуже сильний по занепадї ідеалізму першої половини ХІХ. ст., далеко більше сприяє впливови на фільзофію зі сторони позитивної науки взагалі і з'окрема природознавства,²⁾ ніж зі сторони тих елементів духової культури, в яких на першім пляні стоїть не дослід, а твор-

таким способом: „щоби досягти справедливих поглядів на світ, ми повинні розглядати річи і процеси можливо більше без упередження, цілковито піддавати ся їх впливови на нас, не відбираючи від них нічого і нічого до них не додаючи, пристосувати наше мислене як найбільше до нашого оточеня, можливо пильнійше приладжувати наші думки до фактів, відректи ся від всякої метафізики, значіне якої в кращім разі не висше від значіня поетичної вигадки, або принаймні не давати їй впливати на науковий дослід, давати таким чином слово лише самому досвідови, досвідови без усяких домішок, що не піддають ся основаним на досвіді доказам, — чистому досвідови.“ І, 332, рос. переклад Г. А. Котляра (вид. 1909 р.).

¹⁾ Віндельбанд, Історія нової філософії въ ея связи съ общеї культурой і отдѣльными науками, 2 вид. під редакцію проф. Введенскаго, т. II. ст. 365.

²⁾ „Рішаючим моментом в фільзофічному рухови ХІХ ст. є без сумніву таке питане: яке значіне може мати для загального погляду на світ і на жите природно-наукове розуміне явищ? Вплив, якого набула ся спеціальна наука на фільзофію й загальне духове жите, хоч спочатку в ХІХ в. і був трохи затриманий і відсунений на другий плян, але зате потім він проявив ся з тим більшою силою.“ В. Віндельбанд, ст. 346. „Кінець ХІХ ст., каже далі той учений, пережив відносно швидкий занепад світогляду, який характеризував ся виключно поняттями і гіпотезами, запозиченими від природознавства; термін „натурфільзофія“ знову має повагу, а в теоріях „енерґетики“ підготовлюєть ся з сеї сторони нова форма фільзофічного розуміня природи“, ст. 357 (з відсилачем до книги W. Ostwald'a, Vorlesungen über Naturphilosophie, 1903). — „Давні системи фільзофії, — каже сторонник Авенаріуса Петцольд, — були зовсім розбиті, коли лише захитано їх основний принцип,

чість, — якими суть релігія, поезія, штука. Розуміється, до самого природознавства не може зводити ся все, чим позитивне знанє може збогачувати філософію: з сього погляду проти натуралістичної виключности не лише можлива, але і потрібна реакція, хоч в тім впливі, яке природознавство має на мисленє, не можна не бачити гарантії того, що філософія стоїть на вірній дорозі і не зійде з сеї дороги, щоби знову блукати, як за часів гегеліянства, в туманах метафізики. Сполученими зусиллями філософів, натуралістів і представників гуманітарних і соціальних наук все більше й більше розроблюєть ся понятє наукового методу в досліді питань про те, що є, як воно є, і в зрості літератури з так званої логіки наук не можна не бачити одної з ознак часу, характеристичних для останньої чверти XIX ст.¹⁾

їх онтологічний або теоретично-пізнавчий погляд. Сучасна філософія намагаєть ся витворити собі солідніший ґрунт. В значній своїй часті вона є природознавством і його основою. Коли вона своєю критикою пізнаня розглядає фактичний матеріал, який дають праці спеціальних наук, то вона при сім лише продовжує їх власну роботу... Вона хоче уникнути всякої довільности думаня, всякої метафізичної спекуляції, яка на її думку може мати лише вартість вигадки, гри фантазії і занадто скоро збиває з пантелику й заводить у безплідну пустиню". Йосиф Петцольд, Введеніє въ філософію чистаго опыта, т. I, ст. 15. Автор має на увазі особливо емпіріокритицизм, про який і говорить в пропущених мною місцях. Про емпіріокритицизм він каже, що „се саме та філософія, яка краще від усякої иншої відповідає й може домочи нашій добі, добі природознавства“, ст. 12. Річ у тім, що опираючи ся на фактах, які здобула наука, вона хоче відкривати також нові факти: „вона не хоче лише йти дорогою наукових спеціальних дослідів, а хоче... сама мати вплив на сю дорогу,“ ст. 15.

¹⁾ З логіки наук довгий час одинокою працею була „Система логіки“ Мілля. Вона вийшла в 1843 р. і по ній першою працею подібного рода була книга S. Lewis'a (A treatise on the methods of observation and reasoning in politics, 1852), а потім A. Bain'a (Logic inductive and deductive, 1871, з якої по російськи переложено й видано „Юрид. Вѣстникомъ“ в 1882 р. розділи VII. і VIII. під заголовком

Яка б не була роля новішого природознавства в історії філософичного мислення нашої доби, можна твердити, що представники природничих наук, скільки небудь знайомі з філософією, годять ся з тим, що матеріалізм є такою ж метафізичною теорією, як і спіритуалізм. Та можна уважати матеріалізм вже переможеним в філософії й науці, хоч в широких кругах інтелігенції він мав і досі ще має дуже численних adeptів.¹⁾ Треба також зазначити, що матеріалістичний світогляд значно поширив ся в останні десятиліття серед робітників, що засвоїли соціалістичні стремління, особливо між сторонниками соціально-демократії, хоч би в формі економічного матеріалізму, який розумієть ся не те саме, що матеріалізм метафізичний, але всеж досить близький йому.²⁾

„Логика общественных наук“). Новіші праці: Sigwart, Logie (1874). — W. Wundt, Logie (1880 і пізнійші видання). Тому, як Вундт дивить ся на логіку суспільних наук, посвячено кілька сторінок в моїм „Введенні въ изученіе социологии“ (ст. 210—216) другого вид.). Докладнійші вказівки на праці з методології суспільних наук зроблені в зазначеній книзі.

1) Матеріалізм, переможений в науці, „живе ще як світогляд саме в таких верствах суспільности, в яких охочо потай користають з „результатів науки“, які їм пропонує услужлива рука. Такий матеріалізм, придатний для півосвічености, знайшов собі характеристичний вираз в творах Гекля і в його так званім монізм“, В. Віндельбанд, II, 358. З сею увагою цілковито сходить ся також Н. Lichtenberger в своїй цікавій „L'Alemagne moderne“ (1908), де говорить ся, що в Німеччині матеріалізм „числить тепер своїх приклонників мільонами“, ст. 287. Правда, вастерігаєть ся він, „матеріалізм безперечно багато стратив свого кредиту між умовою елітою“, але зате „величезний успіх праць Гекля, поширених в тисячах примірників, виразно показує, що він ще має при собі весь свій вплив на дуже значну частину освіченої публіки“, ст. 288. Lichtenberger гадає, що „матеріалізм скористав з величезного престижу, який має тепер позитивна наука“, ст. 289, і що зараз він „для багатьох видав ся найрадикальнішою формою антиклерикалізму“, ст. 292. Пор. у нього (ст. 295) ще увагу про те, що властиво німецька інтелігенція острійше настроєна супроти матеріалізму, ніж французька.

2) Höffding вказує на те, що матеріалізм в Німеччині

На те, що матеріалізм, принаймні в Німеччині, і досі має прихильність серед певної частини читаючої публіки, вказує, — крім наприклад появи в 1898 р., за рік перед смертю Біхнера, 19 видання його „Сили і матерії“, — успіх, який мали й деякі письменники близького до Біхнера напрямку. Впрочім, представники матеріалістичного світогляду, починаючи з самого Біхнера,¹⁾ в розгляданий період здебільшого кидали стару позицію й ставали, хоч і не дуже дотримуючи послідовності, на точку погляду монїзму, що проголошує дух і матерію лише різними проявами тої самої світової суті²⁾ або, — як означають сю нову позицію її кри-

протиставив своїй догматизм церковному догматизмови і таким чином змусив думати про проблеми, що були в зневазі після розкладу романтичної філософії, — і признає за заслугу матеріалістичного руху те, що він був одушевлений ідеалістичною любовю до людскости і до поступу, ст. 523. Неусуненим признає матеріалізм і Т. Ціглер, ст. 296, вказуючи між иншим на велике поширене його серед робітників.

¹⁾ Біхнер від 1889 р. почав ісповідувати панпсіхізм в формі гільозоїзму. И. Лапшинъ, Законы мышления и формы познания, ст. 121. Höffding думає, що на сій останній стадії Біхнер лучив в своїм світогляді протилежні погляди духа і матерії, як феноменальних форм тої самої субстанції, і матерії, як останньої основи всього, що існує, ст. 527—528.

²⁾ Про змагане до монїзму, що примирює в висшій сінтезі дух і матерію, як два прояви тої самої укритої суті, головню на підставі відповідних заяв, що робили ся в сімдесятих роках, див. кілька уваг в моїх „Основныхъ вопросахъ философии истории“. Особливо про се є одно ефектовне місце в книзі Тена „De l'intelligence“, I, 365 і далі (вид. 1870 р.). В „популярно-філософичнім етюді“ В. Кандинскаго „Современный монизмъ“ (1882) зібрано ще кілька вказівок на сю тенденцію в філософії кінця XIX ст. Італійський філософ Роберт Ардіго, про якого див. у Гёффдинга на ст. 42—57, дивить ся на психічні й фізіологічні явища, як на прояви тої самої психофізичної реальности, яку він називає ще „indistinto“; се — стан незріжничкованости, що йде перед і лежить в основі двох зріжничкованих явищ — „явищ світу психіки і світу матерії“, ст. 52 і 205.

тики, — гільзоїзму, себ-то погляду, що оживотворює матерію (звідки й сама назва „гільзоїзм“). Ся нова позиція настільки змінила старий погляд, що найпопулярнішого в кінці XIX ст. її представника, відомого німецького натураліста Ернста Гекля¹⁾ окремі письменники називають то матеріялістом,²⁾ то моністом,³⁾ то гільзоїстом,⁴⁾ то пантеїстом,⁵⁾ то панпсіхістом,⁶⁾ хоч

¹⁾ З усіх німецьких зоологів першим, що висловив ся за теорією Дарвіна, був Ернст Геккель. Ще в шістьдесятих роках він видав дві великі загальні праці, з яких одна виходить за межі спеціальних занять автора і пробувала збудувати суцільний світогляд на підставі еволюційної ідеї. А саме в „Generelle Morphologie der Organismen“ (1866) Геккель дав загальну систему органічного світа, в другій, „Natürliche Schöpfungsgeschichte der Organismen“ (1868), — цілу картину будови світа. В 1899 році він видав книгу, що набрала багато галасу, „Світові загадки“ (Die Welträtsel) з підзаголовком „Загально-доступні нариси моністичної філософії.“ Ся книга, як і „Природна історія сотворення світа“ існують також в російським перекладі. Для характеристики науки Гекля дуже цікавий також погляд на душу, як на сполучене багатьох індивідуальних душ, себ-то душ окремих клітин, з яких складається організм. Див. його переложену, також по російськи (1880) працю „Клітинні душі й душевні клітини“. Про се див. в моїх „Основныхъ вопросахъ философіи исторіи“, розділ 13 третого виданя.

²⁾ Коли говорять про поширеність в Німеччині матеріялізму, то в доказ наводять особливо популярність філософії Гекля.

³⁾ Про гільзоїзм Гекля див. у А. Введенскаго, ст. 83 і 88.

⁴⁾ Того погляду, що Гекель не матеріяліст, а моніст, як він сам називав себе, тримаєть ся Höffding, ст. 530. Данський філософ лише думає, що Геккель не усунув протилежності матеріялізму і спірітуалізму, бо в нього є „пропозиції спірітуалістичні й пропозиції матеріялістичні“.

⁵⁾ Т. Ціглер зазначає, що Геккель „дійсно лишив поширений матеріялістичний світогляд і виробив свій власний пантеїстичний погляд на природу“, але додає, що „при сім до його теорії всеж увійшли не зовсім ясні й нерозібрані останки матеріялістичного характера“. ст. 294.

⁶⁾ „Новійші еволюціоністи Геккель, Вундт, Фульє і Гійо приймають панпсіхізм“. И. Лапшинъ, ст. 121 і 292.

часом і роблять застереження, що він не дотримує свого погляду (в напрямі нахилу до матеріялізму). В кождім разі, як би ні називати напрям Гекля, він уже не був тим упрощеним матеріялізмом, з яким ми маємо діло у Біхнера, і те саме доводить ся також сказати про матеріялізм Штрауса,¹⁾ про погляди якого буде мова далі.

Тут ми коротко спинимо ся ще на однім питанню, що тісно лучить ся з матеріялізмом. А саме, я маю на увазі відроджене в біології кінця XIX в. так званого віталізму, себ-то науки про „житєву силу“, як окремий принцип, який має пояснювати явища житя. Віталізм — або неовіталізм, як його почали також називати, повстав проти зводжуваня житя до чисто механічних, фізично-хемічних процесів, що пояснюють явища неорганічної природи. Першим, хто висловив ся негативно про пануючий в біології погляд, був професор фізіологічної хемії Бунге в загальній праці, яка була посвячена сій науці і вийшла в світ в 1887 р.²⁾ Критика механізму, яку він тут виложив, зробила вражінє і здобула неовіталізови певне число сторонників серед природників, але більшість не пішла за неовіталістами, бо признала в новій науці поворот до метафізики з її ніби-то пізнанєм сути річей.³⁾

Одною з особливостей новішого матеріялізму треба признати його гуманітарно-ідеалістичний характер з культурного погляду і ліберально-поступовий з політичного. Одиноким важним виймком з загальної реґули є світогляд Давіда Штрауса, який він опублікував

¹⁾ Проф. А. Введенскій зачислює Штрауса до гілюзоїстів, ст. 82.

²⁾ Lehrbuch der physiologischen Chemie (1887). Нарис „Vitalismus und Mechanismus“.

³⁾ Під „віталізмом“ Höffding радить розуміти поясненє житєвих явищ гіпотезою особливої житєвої сили, а зовсім не загальну вказівку на те, що в явищах житя є багато такого, чого не можна пояснити з фізичних або хемічних причин, ст. 614—616. Наприклад Спенсера ми не назвемо віталістом, хоч він і заявляв про неможливість звести явища фізіологічні й психічні на фізико-хемічні процеси (про се див. далі).

в книзі „Стара й нова віра“, що вийшла в самий розгар культуркампу,¹⁾ на початку сімдесятих років. Імя автора, загальний характер його книги і сензація, яку вона в своїй часі зробила, змушують нас спинити ся на сім предметі трох докладніше.

Давид Штравс, автор книги „Жите Ісуса“, з нагоди якої почав ся в середині трийцятих років поділ гегеліянства на „праве“ й „ліве“, чоловік, що через неї стратив катедру в Тібінгені й потім не міг зайняти катедри в Ціріху, з політичного погляду був консерватистом, що й виявило ся в його діяльності як члена Франкфуртського парламента в 1848 р., коли йому на домаганє незадоволених виборців навіть довело ся зложити мандат. В 1870 р. Штравс проявив до того ж ще крайній націоналізм з справжнім культом Бісмарка в своїх листах до Ренана, який відповідав йому сумними наріканнями на перемогу грубої сили над цивілізацією.²⁾

Незабаром по скінченню франко-німецької війни Штравс видав книгу під заголовком „Стара і нова віра“ (1872) з підзаголовком, який вказував, що се була ціла сповідь (Ein Bekenntniss). Її поява викликала справжню сензацію серед публіки: її дуже читали й швидко розкуповували виданє за виданєм. Політичний консерватизм і націоналістична виключність Штравса з повною силою проявили ся в сій книзі. З гордістю заявляючи, що він бургер, Штравс тим не менше доводив потребу шляхти й майоратів, нападав на ідею горожанської рівноправности, на загальне голосованє, на соціалізм, заявляючи наприклад, що „історія завсїгди лишить ся аристократкою“, доводив, що одиноко можливою формою управи для цивілізованих націй є монархія, обстоював за смертною карою, повставав проти ідеї

¹⁾ Про се див. в моїй „Історіи Зап. Евр.“, т. VI, ч. 1. ст. 261. Сама книга Штравса починаєть ся з вказівки на воїнничий характер руху, що відбував ся тоді в католицькій церкві.

²⁾ Після того, як Ренан в 1863 р. видав своє „Жите Ісуса“ Штравс також видав наново свій славетний твір, дуже його переробивши для як найширшої публіки (Das Leben Jesu für das deutsche Volk bearbeitet, 1864).

вічного мира й признавав себе сторонником політики Бісмарка. З проповідю таких ідей книга лучила одначе переконану оборону цілковитої духової свободи особника, свободу сумління, свободу думаня, свободу слова, та й сам автор з великою сміливістю висловлював свої радикальні ідеї в області філософії й релігії.

Бувший лівий гегелієнець трийцятих років, Штраус в „Старій і новій вірі“ вже отверто тримав ся поглядів матеріалізму середини XIX в.¹⁾ скомплікованих дарвінізмом. Оборона сього світогляду заповнює весь третій розділ книги („як розуміємо ми світ“): се й є „нова віра“, яку Штраус протиставляє „старій вірі“, християнству. „Чи ми ще християни“ — так називається перший розділ його книги, в яким автор дає безусловно негативну відповідь і за себе і за тих, що поділяли його ідеї. І друге питанє: „чи ми ще маємо релігію“, поставлене для розв'язаня в дальшій розділі, також має негативне розв'язанє. Штраус заявляв тут, що не признає ніякої догматичної релігії, і що коли він і задержав що небудь з релігійної сфери, то в кождім разі се стоїть дуже далеко від звичайних релігійних вірувань. Така була теоретична філософія Штрауса, практичні виводи з якої він виложив в останнім розділі, що має заголовок: „як ми уряджуємо наше жите.“²⁾

На сїм ми й скінчимо огляд проявів матеріалізму в останній третині XIX ст.³⁾ Тепер у нас

1) Див. „Исторія З. Е.“. т. V, ст. 850—851. Він сам каже отце: „wenn man hierin den claren crassen Materialismus ausgesprochen findet, so will ich zunächst gar nichts dagegen sagen“. Впрочім і Штраус висловлюється за монїзм, уважаючи, що обидва протилежні погляди, себ-то матеріалїзм і ідеалїзм („oder wie man die dem erstern entgegenstehende Ansicht sonst nennen mag.“), коли їх розвивати послїдовно, переходять один в другий.

2) Критикам своєї книги Штраус відповідав брошурою „Nachwort als Vorwort“ (1873), яка потім передруковувала ся в дальших виданях. Серед критиків був також Ніцше, що тоді лише починав свою діяльність.

3) Одним з останніх творів в матеріалістичнім дусі є книга Бельтова „Къ вопросу о монистическомъ пониманіи исторіи“,

на черзі, після зачеркненої висше програми, — позитивізм.¹⁾

Відомо, що оснуватель позитивізму, в вузшій розуміню сього слова, Ог. Конт, почав мати справжній вплив на умове жите цивілізованих націй лише з кінця шістьдесятих і початку сімдесятих років.²⁾ Сімдесяті роки були часом найбільшого впливу основних ідей, що містилися в „Курсі позитивної філософії“, хоч критичне студіюване поглядів Конта не спиняло ся й далі. Не можна нарешті не зауважити, що перед початком біжучого століття інтерес до Конта значно ослаб. Се не значить одначе, що позитивізм, коли його розуміти в ширшій значіній науковій філософії,³⁾ стратив кредит: в позитивізмі Конта треба відріжнати те, що було, щоб так сказати, особистою думкою самою Конта, від того, в чім він лише виявляв загальне наукове стремління, часто висловлюючи ідеї, до яких інші приходили пізнійше.⁴⁾ Поза Францією Конта

яка мала в Росії великий успіх (головно завдяки своему марксистському характерови). Про неї буде мова далі.

¹⁾ Докладні вказівки на праці про позитивізм можна знайти в моїм „Введенні в изученіє соціології“. Важнійше зазначити тут крім книги В. Лесевича, названої висше в примітці, отсі праці: А. Fouillée, *Le mouvement positiviste et la conception sociologique du monde* (1896); Н. Gruber, *Der Positivismus von Tode Aug. Comtes bis auf unsere Zeit* (1891); М. Brütt, *Der Positivismus* (1889). Є крім того спеціальні праці про самого Конта, що вийшли в світ в повійші часи (між иншим російські праці В. Герье, А. Лаппо-Данилевскаго й инш.) також зазначені в „Введенні в изученіє соціології“.

²⁾ Одним з перших, хто познайомив німецьку публику з О. Контом, був Twisten, що зробив се у вступній частині своєї книги „*Die religiösen, politischen und socialen Ideen der Kulturvölker*“ (1872).

³⁾ А. Реу рекомендує заступити слово „positivisme“ неологізмом „scientisme“, бо перший термін або означає лише доктрину Конта, або уживаєть ся ще в ріжких инших значіннях. *La philosophie moderne*, ст. 6.

⁴⁾ Йосиф Петцольд, автор невеличкої книги під заголовком „*Das Weltproblem von positivischen Standpunkte*“

найскорше оцінили Англіїці з їх складом ума, що найбільше наближаєть ся до загального духа позитивної філософії. Крім того більше число сторонників Конта було в Росії, в кождім разі далеко більше, ніж в німецьких країнах; але з того, що на німецькім думаню слабо проявив ся вплив Конта, зовсім ще не виходить, щоби позитивізм в ширшій значіню сього слова, і до того місцевого походження, не існував в Німеччині,¹⁾ де підготовкою до нього часто могло

aus“ (1906), що існує вже в двох російських перекладах, говорячи про „історичну потребу сучасного позитивізму“, зазначає, що се „теперішнє, нове, строго-позитивістичне розумінє світа“, „дїлком природно виросло з потреб нашого природно-наукового столїтя, що ворожо відносить ся до безплідних метафізичних стремлїнь.“ Доказ сьому Петцольд бачить в тім, що „в своїх важлиїших складових частинах такий світогляд знайшло три чоловіки, що працювали незалежно від себе“: се — Шупе, Мах і Авенаріус. „Психологічно й історично, додає він, теперішній позитивізм підходить до неокантіансько-природно-наукової фази сучасного мисленя.“ Головне тут — в побороеню представленя про субстанції; треба одначе не лише прїнципіально признати його хибність, але й перейняти ся в усім своїм теоретичнім думаню сим переконанєм. Відкидаючи „ідеалїзм, що опираєть ся на Конта, „Петцольд уважає за нестїйне також те, що він називає „позитивістичним ідеалїзмом“ Конта і Мілля, „які не знають ніяких апріорних умов досвїду“. „Позитивізм, на його думку, вперше осягаєть ся при помочи остаточного усуненя представленя про субстанцію“, а наскільки Конт сього не зробив, його, каже автор, „справедливіше уважати за ідеалїста, ніж за позитивїста“.

¹⁾ Див. у Höffding'a вказівку на те, що новїїший науковий напрям німецької філософії не є „продовженєм франко-англїйського позитивізму“; автор вказує на самостїйне повстанє сього напряму під впливом успіхів природознавства, ст. 515 і далі. Пор. замітку про Дірінга, як „найвизначнішого представника позитивізму в Німеччині“, „що продовжує дїло Людвіка Фаєрбаха“, ст. 575. Одну з заслуг емпіріокритицизма новїїший представник його, Й. Петцольд, бачить в „переможеню ним представленя субстанції“, а з огляду на те, каже він, що разом з представленєм субстанції падає всяка мета-

бути неокантіанство. Позитивістами мали право проголосити себе окремі особи, які перед ознайомленем з Контом або навіть з головними принципами англо-французького реалізму вже приходили до позитивістичних поглядів.¹⁾

З певного погляду ми можемо навіть говорити про прояви позитивізму, в ширшій розуміню сього слова, навіть на практичну суспільну діяльність. Розуміється, се питанє далеко тяжше дослідити, ніж питанє про вплив позитивізму в області теоретичного думаня, але всеж і про се можна дещо сказати. Почасти ми вже говорили про се, коли йшла мова про умовий настрій французьких республіканців одного покоління з Гамбетою,²⁾ але очевидно таких вказівок занадто мало для яких небудь висновків. Те саме можна сказати і про польський позитивізм, який треба зазначити в історії польської суспільної думки по повстанню 1863 р.³⁾ Головно в російській Польщі проповідь позитивізму, що випередила соціалістичну пропаганду, набрала різко виявлений характер реакції проти всяких мрій, не виключаючи й політичних.

фізика, то філософія чистого досвіду є заравом позитивізмом, і найкраще назвати її релятивістичним позитивізмом“. Введеніє въ філософію чистаго опыта (1909), т. I, ст. 9—10.

¹⁾ Італійський філософ Ардіґо вказував, що він прийшов до своїх позитивістичних виводів незалежно від французького й англійського позитивізму, з яким він познайомився лише пізнійше. Гёффордінґ, ст. 47. Додамо, що називаючи себе позитивістом, Ардіґо найважнійшим в позитивізмі уважав не його остаточний висновок, а те, що він бере за свою вихідну точку, досвід. „Позитивіст не спішиться дати остаточний висновок; він не хоче утворити собі ідею, яку можна би було виставити партійним гаслом, але йде крок за кроком наперед в тім напрямі, де він бачить істину, ст. 48. Marchesini в „La crisi del positivismo“ (1898) розглядає з сього погляду відношенє між філософією Ардіґо, свого учителя, і позитивізмом.

²⁾ Див. „Історія З. Е.“ т. VI, ч. 1. ст. 184 і ст. 142.

³⁾ А. Л. Погодинъ, Главныя теченія польской политической мысли, розд. II.

В молодій польській пресі середини шістьдесятих років проповідь позитивізму прибрала таким чином чисто практичний напрям і була властиво тим самим, чим була проповідь органічної праці; теоретична, себ-то справжня сторона позитивізму, почала більше звертати на себе увагу лише коло 1870 р.¹⁾ Коли в другій половині сімдесятих років почала ся нова східна війна, під час якої багато Поляків почали розглядати питанє про можливість наступлення сприяючих для Польщі обставин, проти сих мрій повстали, як відомо, галицькі консерватори-станьчики, але повстали також і варшавські поступовці-позитивісти. Один час польський позитивізм зближав ся до соціалізму,²⁾ але в кінці сімдесятих років між обома напрямками відбув ся розрив.³⁾

1) Про одного з провідників нового напрямку, А. Свєнтоховського въ названій вище книзі проф. Погодїна читаємо: „він і його товариші по напрямку осуджували повстанє 1863 р. і цілком природно підлягли новим позитивним ідеям, що носили ся в повітрі; починала ся знайомість з Дарвіном і Контом; система Бокля захоплювала молодїж, і багато людей дуже відчувало потребу впусити свіжого воздуха до задушливої атмосфери клерикалізму й шляхотських традицій.

2) Як се було також у Росїян (П. Лавров і инші).

3) „Властиво, каже проф. Погодїн, позитивізм (мова йде про польський позитивізм), як політичний світогляд був досить невиразний: він доводив потребу індуктивного методу в думаню і заравом відреченя від дедуктивних істин, накинених традицією; він переконував, що лише взаїмний вплив одиниці й суспільности може бути продуктивний в своїх наслідках, але в який бік треба направляти сей вплив, які остаточні цілі „роботи коло підстав“, що спільного з будучністю Польщі має який небудь Поланецкий, який збогатив ся при помочи „органічної праці“, — на сі питання позитивізм не давав відповіди. Навпаки, тимчасово він зовсім вичеркнув їх з свого записника, бо виступав проти всього, де прочував мрії.“ До сього проф. Погодїн додає навіть, що „неминучим наслідком його (позитивізму) пропаганди був занепад широкої суспільної думки, який характеризує ся час до кінця вісімдесятих років.“ „Главныя теченія“, ст. 139—140.

Вкажемо нарешті й на те, що в Росії сімдесятих років (взагалі в добу „Отечественныхъ Записокъ“) позитивізм зробив ся одним з ідейних складників світогляду представників найпоступовійшого напрямку тодішньої суспільної думки. Вказуючи на всі ці факти, ми мусимо одначе зауважити, що чисто суспільний вплив позитивізму не міг бути міцним і тревалим, бо йому бракло того, що можна би назвати деонтологічним елементом.¹⁾ „Курс позитивної філософії“ Конта був теорією того, що є, як воно є, а науку свою про те, що повинно бути, Конт як відомо виловив в пізнійшій „Системі позитивної політики“, яка була написана вже в містико-теократичнім напрямі, що викликав до себе лише негативне відношене зі сторони науково настроєних людей. Инакше кажучи, в тім позитивізмі, який мав вплив на передові суспільні круги, була лише „правда-істина“, висловлюючи ся терміном Н. Михайловського, а бракувало „правди-справедливости“, і сей дефект очевидно не міг не відбитися на суспільній ролі позитивізму. Сама різниця між соціяльними стремліннями позитивістів сімдесятих років у Франції, в Польщі і в Росії вказує на те, що лише тверезість думки була їх спільною прикметою в сю добу.

¹⁾ Один з письменників, що найбільше сприяли розширенню в Росії ідей позитивізму в ширшій розуміню сього слова, П. Д. Лавров, що незадовго перед смертю скінчив велику свою працю „Задачи понимания истории“ (видано в 1898 р. під псевдонімом С. С. Арнольдї) висловив яко визначний представник соціялізму ту думку, що мимо свого величезного теоретичного значія основні особливости позитивізму „не були відповідним ґрунтом для боротьби суспільних партій.“ Причину сього Лавров бачив в тім, що позитивізм підпав під „вплив сучасного ідейного індіферентизму“ і не хотів засвоїти „якої небудь моральної теорії, що відповідала би сьому світоглядові“ (ст. 354—355). Ся обставина зменшувала в очах Лаврова історичну ролю позитивізму „в спробах розв'язати сучасні задачи думки“. Сю власне хибу й бажала усунути так звана „русская субъективная школа соціології“ з самим Лавровим на чолі, — напрям, що лучив, але не змішував, питає про те, що є, з питаннями про те, що повинно бути. Див. моє „Введеніє въ изученіє соціології“, розд. XIV.

Красне письменство також відчуло на собі певний вплив позитивізму. Між ним і тим, що в літературі дістало назву реалізму або натуралізму¹⁾, існує таке саме внутрішнє споріднене, яке в свій час було між ідеалістичною філософією і романтизмом:²⁾ позитивізм явився, як реакція проти романтизму. Основатель позитивізму, що за свого життя не звернув на себе особливої уваги, почав мати вплив лише багато літ по своїй смерті; те саме можна сказати також про основателів нового літературного напрямку — Анрі Бейля (Стендаля) і Бальзака, письменників першої половини ХІХ ст., що зробилися модними рівночасно з молодшим Фльобером і обома Гонкурами з їх романами, написаними в строго реалістичнім дусі. Основною особливістю нової школи було усунення з роману всякого ідеалізму і суб'єктивізму, себ-то преклонення перед фактичною дійсністю з її детермінізмом, що набирив часом фаталістичної закраски. В сімдесятих роках сей напрям знайшов свого теоретика й ніби законодавця в славетнім романісті доби, Емілі Золя.

Як теоретик літератури і з'окрема романа, Золя вимагав від художника, щоби він підлягав приписам, що існують для науки. Романіст, як розумів Золя справу, мусить відтворювати явища життя, стисло тримаючи ся дійсності. Противник романтизму й сентиментальної ідеалізації, яку він знаходив наприклад в романах Жорж Занд, він обстоював реалізм в штуці й zarazом висловлював ся проти всякого емоціонального суб'єктивізму, ніби поділяючи раду Спінози „не радити й не плакати, а лише розуміти“. Романіст, як і учений, по теорії Золя, мусить відзначати ся цілковитим об'єктивізмом, спокоєм, ховати свої почування,

¹⁾ Про нього існує ціла література: Camille et Albert, *Petit traité de littérature naturaliste*. — Desprez, *L'Evolution naturaliste*. — D. Savageot, *Le réalisme et le naturalisme*. — Paul Lindau, *Die naturalistische Schule in Frankreich*. — Max Nordau, *Zola und der Naturalismus* і т. д.

²⁾ Деякі історики філософії (напр. Гёффідінг) навіть саму філософію першої половини ХІХ ст. називають „романтичною“.

не видавати свого хвилювання, не вихвалювати чесноти, не обурювати ся на людські хиби, а лише викладати свої спостереження над житєм. Золя говорив не лише про натуралізм в штуці, але навіть про „експериментальний роман.“¹⁾ В сїм проявилось його захоплене експериментальним методом в природознавстві (особливо Кльодом Бернаром). На початку сїмдесятих років Золя розпочав свою славетну серію з двох десятків романів, що дає „природну історію“ одної родини (Ругон-Маккарів), до якої він приложив вичитані з книжок з фізіології й патології відомости про дідичну передачу фізичних і психічних прикмет. Перший з сих романів (*La fortune des Rougon*) вийшов у світ незабаром по франко-пруській війні (1871), останній (*Le docteur Pascal*) — більше ніж через двацять літ (1893). В сїм величезнім літературнім підприємстві романіст поставив собі задачу коли не наукового, то бодай науково-подібного розв'язання питань про оточенє, про дідичність і особисту вдачу, і навіть укладав генеалогічні таблиці своїх героїв. Він уважав себе за безпосереднього дослідника „людських документів“ і старався давати документальні, часом просто протоколярні, описи всього людського життя, без найменших виїмків, з усяким житєвим брудом, за що й підпав під обвинувачення в порнографічній цинізмі й неморальности. В сїй стороні його творчости дехто навіть бачив одну з найконечніших проявів натуралізму.

Загалом взявши, літературна теорія Золя („золяїзм“, як її називали) мала позитивістичний характер. Золя дуже негативно відносився до всяких поетичних і філософічних абсурдів давніших світоглядів. Він цїнив лише науку з її експериментальним методом і документальністю, цїнив лише твердий розум, безсторонну роботу думки і бачив висший прояв інтелектуальної діяльности в тім, що називав „писаною думкою“. Обсерватор по своїй натурі, Золя негативно

¹⁾ Див. збірники його статей під заголовком „*Le roman experimental*“ (1880), *Les romanciers naturalistes*“ і „*Le naturalisme au théâtre*“ (1881).

відносив ся також до політики й уважав, що нею можуть захоплювати ся або нездари або, в кращім випадку, звичайні пересічні люде. Він навіть пророкував, що в будучности за великих будуть уважати не тих, хто мріяв про поправу людскости, лише тих, хто представляв її жите, як воно є, без всяких прикрас і замовчувань. В сім він готовий був бачити велику задачу свою часу.

Такий був пануючий настрої Золя, принаймні в добу твореня серії Ругон-Маккарів. Пізнійше, в дев'яностох роках, романіст захитав ся в сім своїм „позитивізм“¹. Він почав думати, що натуралізм почав закривати людям ширші перспективи, і в своїх останніх романах проявив замір з стислого об'єктивіста (яким в дійсности ніколи не був) зробити ся учителем жита. Ще визначнішим фактом було відоме його вмішанє, в 1898 р., в політичному злобу дня з приводу справи Драйфуса. Сей неоднаковий настрої Золя, вузко позитивістичний в сімдесятих роках і більше змякшений в дев'яностох, може також бути ілюстрацією до тої загальної тези про брак в позитивізмї деонтологічного елементу, про який говорило ся вище. Взагалі відлучене „правди-істини“ від „правди-справедливости“ не могло довго тягнути ся, і скорше чи пізнійше мусила наступити реакція проти виключно інтелектуалістичного об'єктивізму позитивістичної філософії.¹)

¹) В своїй книзі „La philosophie moderne“ (1908) Абе Реу стараєть ся потягнути демаркаційну лінію між „філософією, що кінчить ся, і філософією, що починаєть ся“ (ст. 20 і далі). „Маркою“ давнійшої філософії було „абсолютне відділенє від наукової думки і морального світа“, і саме проти сеї тенденції відбуваєть ся реакція, але зовсім нове в філософії, на думку автора, се зближенє „проблеми пізнаня і проблеми діяльности“, які давнійше уважали ся за суперечні собі: „Здаєть ся, — каже Реу, — що тепер проблема пізнаня і проблема діяльности мають тенденцію злитися й бути розв'язаними коли не при помочи того самого розв'язаня, то принаймні при помочи того самого методу“, ст. 27. — „Сильнійше, ніж давнійше підчеркуєть ся тепер потреба спостережень, аналізи, критики, об'єктивного звязку, але разом сильнійше, ніж

В літературній критиці ще скорше від Золя аналогічні його поглядам ідеї висловлював Тен.¹⁾ Він також був позитивістом інтелектуалістичного типу, що поділяв реалістичні принципи Конта й Мілля. В нашій людській світі Тен, — як він сам говорив про себе, — лише одно уважав за гідне розумної істоти — віддавати ся з ентузіазмом дослідови істини. По його думці літературна й художня критика мусить насамперед бути науковою: річ не в тім, щоби передавати свої суб'єктивні вражіння від творів поезії й штуки, а в тім, щоби розуміти психологію авторів і пояснювати їх твори впливами раси, оточення й історичного моменту. З окрема Тен думав, що роман і критика мусять досліджувати людину. Тому від критика він вимагав також холодного відношення до своїх об'єктів, яке наприклад проявляє ботанік до свого гербарія, бо історія й критика в справі студіювання літератури й штуки — лише продовжене роботи природника над явищами природи. Допускаючи поруч наукової критики також критику естетичну й моральну, Тен і для них шукав наукового критерія. З своїм принципом строго наукового об'єктивізму Тен, як йому здавало ся, підійшов до досліджування французької революції, але се йому зовсім не повело ся.

Коли на критицизм і позитивізм дивити ся, як на напрями сучасної думки, які найкраще уgruntовані з філософського й наукового погляду, то особливий інтерес може мати відношене лише сих напрямів, — а не яких небудь інших, що існують в наші часи, —

давнійше, висуває суб'єктивний вибір поглядів, вихідних точок і остаточних висновків". Г. Гёффідінґ, *Современные философы*, ст. 8. Ту саму сторону справи має на увазі також І. Петцольд, коли каже про сучасну філософію: „вона бажає відчувати живчик не лише наукового, але й цілого дійсного життя, але бачить заравом свою важнішу задачу в формованю сього життя, в дальшій розвитку людскости в усіх сторонах її життя, і навіть в тім, щоби сьому розвиткови поставити певну ціль.“ *Введеніє въ философію чистаго опыта*, 1909. т. I, ст. 15.

¹⁾ Літературу про Тена див. в „И. З. Е.“, VI, ст. 157.

до питання про те, що повинно бути як в життю індивідуальнім, так і в життю соціальнім. Та насамперед скажемо кілька слів про відношене новішої філософії до релігії.

Філософія, коли її взяти в усій її історії від Талеса до наших днів, є великим полем шукань, яке лежить між двома іншими полями шукань, що звуться релігією й наукою. На двох протилежних краях поля філософії існують свого рода посередні області, де філософічне думане дотикається й навіть зливається або з релігійною вірою або з науковим знанем: часто сама релігія набуває філософічного характеру, або філософія — релігійної закраски; часом і наука переймається філософічним духом, або філософія намагається стати науковою. Розуміється, в сучасній філософії переважає нахил не в сторону релігії, а в сторону науки, бо свої проблеми філософія розуміє, ставить і намагається розв'язати, як проблеми знання, а не як постуляти віри. Від сього залежить і переважаюче відношене новішої філософії до релігії. Очевидно, і в недавній минувшині, і тепер ми знайдемо неоднакове розуміне взаїмних відносин між наукою й релігією, починаючи від домагання зробити з філософії лише служницю теології, як се зажив папа Лев XIII в своїй енцикліці з 1879 р. під заголовком „Aeterni patris“¹⁾ або як се розуміли й деякі світські філософи, і кінчаючи комбінаціями між знанем і вірою в більше незалежній філософії релігії,²⁾ але

¹⁾ Енцикліка не лишила ся без впливу на філософічну літературу католицизму. Напр. в 1896 р. вийшов третій том „Історії ідеалізму“ пражького професора Вільмана, де „всю німецьку філософію, всю умову роботу інших народів, наскільки вони не відповідають католицькій догматиці, представлено не то як злісну, не то як божевільну помилку.“ Т. Ціглер, ст. 347. Rud. Eucken, Thomas von Aquino und Kant, ein Kampf zweier Welten (1901).

²⁾ Цікаві дані й розумованя про новіші напрями філософії релігії в Німеччині див. у проф. А. Введенського, який знаходить в сій області три комбінації: вивиснене релігії коштом філософії, або навпаки, або ж рівновага між обоими,

для критико-позитивних напрямів філософія релігії природно і з konieczністю повертаєть ся в психологію релігії й в історію релігій, що дають матеріал для загального розуміння еволюції релігії й її ролі в умовім, моральнім і соціяльнім житю людскости. Про релігійну проблему взагалі і з'окрема про християнство в розглядуваній нами добі написано дуже багато, — тут було би тяжко все навіть вичислити, не говорячи вже про виклад головніших лише поглядів, що зрештою й не входить до нашої задачі, — але в сій масі книг і ідей є деякі найбільше характеричні для відношеня нової філософії до релігії, про які ми тут і згадаємо.

Під значним впливом неокантіанства повстав в протестантській теології так званий річліянський напрям, що дістав таку назву від імени свого основателя, бонського й гетінгенського професора Річля,¹⁾ який рішучо відмовляв ся від метафізичної догматики, наскільки „річ в собі“ недоступна для пізнаня. До річліянського напрямку зачислюють також найвизначнішого протестантського богослова доби, Адольфа Гарнака,²⁾ що прославив ся головно своїми історичними дослідями, але викликав своїм відносним вільнодумством серед

ст. 141 і далі і далі. — Пор. *Boutrou, Science et religion dans la philosophie contemporaine.*

¹⁾ Річль (пом. в 1889 р.) виходив з кантіанського переконаня про неможливість всякої метафізики, звідки робив висновок про потребу принципіального відкиненя всіх християнських постулатів або догматів відповідної категорії, инакше кажучи, відкиненя всякого всякого впливу метафізики на богословіє, основа якого лежить виключно в вірі. Про сей напрям написано багато окремих робіт, між иншим про відношенє його до філософії Канта (*L. Stähelin Kant, Lotze und Ritchl, (1888)*), по російськи: В. Керенскій, *Школа річліянського богословія въ лютеранствѣ (1903)*. З численних праць Річля треба зазначити „*Theologie und Metaphysik*“ (1881, друге виданє 1887).

²⁾ Адольф Гарнак, що заслужив імя „Момзена сучасної теології“ за свої дослідн в області церковної історії зайняв в кінці XIX в. в Німеччині становище провідника поступового протестантизму. Почавши працювати ще в сімдесятих роках,

консервативних кругів репутацію нищителя християнства. І Річль, і Гарнак належать до людей, що вірять в божественну правдивість християнства, хоч їх віру й не можна назвати ортодоксальною;¹⁾ але поруч з сим напрямом відбувалося розуміється розроблене історії релігії взагалі, і християнства з'окрема, також з чисто „натуралістичного“ погляду. Як на визначнішого представника сього напрямку, який можна назвати

він взяв ся до систематизації своїх поглядів в середині вісімдесятих років, коли появилася перший том його відомої „Історії догматів“ (1885). Незабаром після сього (1889) він став професором берлінського університету, не зважаючи на дуже різку опозицію зі сторони ортодоксальної „верховної церковної ради“; в сім випадку його підтримав Бісмарк, якому навіть робили ся з сього приводу докори. Деякі думки, які висловив Гарнак в дев'яностох роках, витворили йому серед консервативних кругів просто репутацію нищителя віри й християнства (думки про недостаточність і безусловну необов'язковість апостольського символу віри, пропозиція усунути його з богослуження і т. д.) В зимовім семестрі 1899—1900 р. він прочитав в берлінському університеті ряд викладів на тему „Суть християнства“, які й видав потім окремою книгою. (Російський переклад появилася в видавній Брокгауз-Ефроном „Історії європейської культури“, т. VI). Після неї консерватори ще голоснійше почали кричати про Гарнака, як про нищителя християнства. („Суть християнства“ взагалі викликала велику полеміку, огляд якої є в книзі E. Rolffs — „Harnack's Wesen des Christentums und die religiösen Strömungen der Gegenwart“, 1902). Тим часом сам він в брошурі „Задачі богословських факультетів“ (1901) рішучо повставав проти думки, що прирівнює дослід християнського богослов'я до дослід інших релігій. Автор статі про Гарнака в VI. т. „Православної Богословської Енциклопедії“ навіть хвалить його за те, що він „потрафив чисто наукові стремління зробити залежними від релігійних надій і погодити їх“, хоч і уважає „сумним“ фактом, що основна точка релігійного світогляду Гарнака „полягає в відкиненні церковної догматики“, ст. 116)

¹⁾ Відхилення від ортодоксальності в католицькій церкві дістали назву „модернізму“, який осудила папська енцикліка „Pascendi“, 16. вересня 1907 р. I. Kübel, Geschichte des katholischen Modernismus (1909).

реалістичним в широкому розумінні цього слова, треба вказати на професора історії релігій в Collège de France, Альбера Ревіля,¹⁾ автора цілого ряду праць, з яких найбільше відома його книга „Ісус Назарянин“, третя проба цього роду по творах Штрауса й Ренана.

Серед праць, присвячених взагалі релігії, особливо в кінці XIX ст. звернула на себе увагу книга завчасно померлого (1888) французького філософа Жана Марі Гійо²⁾ під заголовком „L'irreligion de l'avenir“, про яку тут треба сказати трохи більше.

Гійо протиставив свою книгу про „безрелігійність“ будучності новішим працям про релігійність будучності, виходячи з тої думки, що їх автори змішували релігію в властивім розумінні цього слова або з метафізикою або з моралю, або з обоїми разом, звідки виводили потребу постійного існування релігії. Специфічними особливостями кожної релігії Гійо признав 1) мітичне, ненаукове пояснене природних явищ або

¹⁾ В 1881 р. Ревіль видав „Прологомени до історії релігій“, по яких пішов ряд творів про різні релігії, починаючи з релігій нецивілізованих народів (1883), а в 1897 появилася його велика праця „Ісус Назарянин“, яка існує також в російськїм перекладі під ред. проф. О. Зелінського (1909). Не маючи ніякої претенсії конкурувати з Ренаном з літературного погляду, Ревіль думає, що „Житє Ісуса“ Ренана „можна би було переробити з більшою стислістю методу й з більшою твердістю в критичній оцінці жерел“. Учений історик думає, що „заразлива горячка негативного відношення до релігії... здаєть ся дійшла вже до свого максїмуму“, і що судячи з „богатих ознак... готуєть ся новий період містицизму“. Не одобрюючи першої, він висловлює побоюванє, щоби містицизм і сим разом не зробив ся „абсорбуючим і смертоносним“, себ-то не почав „слухати ся лише своїх фантазій і мрій“ і „зменшувати моральну енергію і вбивати почутє істини“.

²⁾ Гійо багато працював в області психології, етики й естетики, вносячи в свої праці соціологічний погляд (пор. наприклад назву його праці *L'art au point de vue sociologique*“, що існує також в російськїм перекладі. До Гійо доводить ся вертати ся ще далі, але повної характеристики його філософії ми не можемо тут дати з причини, про яку говорило ся висше.

історичних фактів, 2) систему догматів, себ-то вірувань в певні абсолютні істини, недоступні ні для наукових доказів, ні для філософічного оправдання, і 3) культ, або систему більше або менше незмінних обрядів, яким надасть ся чудодійна сила.¹⁾ Релігія будучности, на думку Гійо, так само неможлива, як алхімія будучности, а тому він і уважав за можливе говорити лише про „нерелігійність“ або „безрелігійність“ будучности, яку він просив не розуміти в значіну противрелігійности, бо безрелігійність будучности лишить з релігійного почування те, що в ній є найчистішого, а саме з одної сторони подив перед Космосом з безконечністю його сил, а з другої, шукане ідеалу і до того не лише індивідуального, але й соціального,²⁾ і навіть космічного, що перевищує теперішню дійсність. Гійо думав навіть, що „відсутність позитивної й догматичної релігії“ є тою формою, до якої йдуть всі релігії, бо всі вони (за виїмком католицизму й турецького магометанства) все більше й більше відступають від своїх протинаукових тверджень і від залежности індивідуального сумління від традиції. Дальші кроки в розвитку релігії завсїгди робили ся в напрямі більшої умової незалежности, менше дословного й менше вузького догматизму, більше свобідного думаня.³⁾ Инакше кажучи, Гійо бачив в „відсутности релігії“ властиво не що инше, як „релігійну аномію, релігійний індивідуалізм. З сього погляду він виступав проти авторів „релігій будучности“ ще й тому, що вони в більшости випадків пророкували уніфікацію релігії, себ-то приведенне всіх вірувань до єдности, якому він протиставляв свою релігійну аномію або „будучу

1) „Релігія без мітів, без догми, без культу і обряду є не що инше як природна релігія, річ трохи неправесна, яка може виродити ся лише в метафізичних гіпотезах“, ст. XIII.

2) Про звязок між релігією й соціальним житєм, як його представляв Гійо див. далі.

3) Тому Гійо каже: безрелігійність, як ми її розуміємо, можна розглядати як вищий ступінь релігії або навіть самої цивілізації, ст. XV.

численність вірувань“: загальність і єдність навіть не можуть здійснити ся в метафізиці й моралі, бо елемент нерозв'язаного й непізнаного завсїгди буде приводити до ріжнородности думок.¹⁾ Одна з основних черт відношеня Гійо до існуючих релігій полягала ще в тім, що він осуджував протирелігійний фанатизм і уважав, що він є так само небезпечний, як і фанатизм релігійний.²⁾ Від цілої книги Гійо віє духом як найбільшої толеранції й поважаня до всякої ширости.

Властиво Гійо в цілім своїм філософованю виходив з понятя жита, з якого виходив також другий філософічний письменник, що особливо прославив ся в кінці XIX в., Фрідріх Ніцше, який виступив з різко протихристиянською проповідю, але вже не в догматиці, а в етиці.

Розумієть ся, в сїм розділі ми не можемо докладно оглядати всіх, хоч би й найважнійших систем моралі, що повстали в кінці XIX ст. Досить буде, коли ми дамо найзагальнійшу характеристику того, що робило ся в літературі, присвяченій питаню про походжене й суть моралі, й зазначимо деякі найновіші погляди.³⁾

1) З сього погляду Гійо тримав ся цілком протилежного погляду, ніж Конт, що повстав проти умової анархії, й питав: хиба існує свобода сумління в математиці або хемії?

2) Цікаво у Гійо (ст. XXIII і далі) протиставлене двох віків — XVIII і XIX в їх відношеню до релігії: в XVIII в. апріорні філософи уявили, що коли доведено безглуздість якого небудь віруваня, то справа з ним вже скінчена, а в XIX ст. атаку проти релігій провадали головно історики, „що мають абсолютну пошану до фактів і старають ся уняти їх в закони“; філософи XVIII ст. ненавиділи релігії і силкували ся їх знищити, історики XIX ст. їх досліджують і бажають заразом, щоби сей предмет досліду завсїгди існував, і судять про будучність на підставі теперішности. Філософ кінця XIX ст. зійшов ся з писателькою його початку, панею Сталь, в характеристиці двох віків.

3) Одним з найбільше систематичних викладів різних етичних теорій є книга Фульє „Виклад і критика сучасних систем моралі“ (1883, є рос. переклад 1899 р.), де розглядаєть ся мораль еволюціонізму й дарвінізму, „незалежна мораль“

Можна сказати, що тепер науково загально-прийнято (часом навіть зі сторони мислителів, що тримають ся релігійного погляду), що признане морального обовязку зовсім не залежить від теологічної віри. Можна вірити в Бога і в безсмертність душі, але рівночасно не признавати моралі: віра в Бога і в безсмертність, се лише признане, що вони існують, а не зобовязане до чогось, хоч би воно ніде не існувало, а від істнованя не можна виводити обовязковости, бо се понятя ріжних категорій.¹⁾ Властиво се розумоване можна поширити також на метафізичні системи моралі, в яких те, що повинно бути, завсїгди виводило ся з того чи іншого розуміня того, що є в дійсности.

(Vacherot), неокантіанська, песимістична, спірітуалістична, естетична, містична і теологічна. З самого сього вичисленя можна бачити, як ріжнородні сучасні системи моралі, які автор проте підводить під дві основні категорії: „фізики звичаїв“ і „метафізики звичаїв.“ Цікавий огляд кантіанських напрямів в новійшій етиці зробив Карл Форлендер в книзі „Кант і Маркс“ (рос. пер. 1909 р.).

¹⁾ В російській літературі сю думку боронив наприклад крім неокантіанця, проф. А-дра Введенскаго (О видахъ вѣры въ ея отношеніяхъ къ знанію, 1894, ст. 50—76) що дуже природно, також такий релігійний мислитель, як В. Соловєв. Ось як в свій час я передавав його погляд на се в своїх „Мысляхъ объ основахъ нравственности“ (1895): „признаваючи істноване як найтіснішого звязку між етикою, по самій її сути, з релігією, а по способу пізнаня з теоретичною філософією, автор (себ-то В. Соловєв) заперечує одначе односторонню залежність етики як від позитивної релігії, так і від абстрактної філософії, бо моральна область має власний зміст і самостійне значіне. Моральні норми не лише не залежать від позитивних релігій, але навіть, з певного погляду, єї релігії залежать від них; з другої сторони, він повстає також проти того погляду, що етика підлягає теоретичній філософії взагалі, особливо ж тої її частини, яка розглядає права й границі наших способностей пізнаная“, ст. 172—173. Розумієть ся, інші письменники релігійного напрямку не годять ся з сим поглядом; напр. А. Мальцев в „Нравственной философіи утилітаризма“ (1879) проголошує, що відділенє моралі від релігії є неможливе й мильне.

Коли основна тенденція новішої філософії характеризується своєю проти-метафізичністю, то задачею етики стає розгляд того, що повинно бути, без всяких метафізичних преміс, чим і характеризують ся новіші шукання в теоретичнім розуміню етики.¹⁾ Зрозуміло, що на сїм ґрунті мусіло повстати безліч пояснень, дуже суперечних між собою, боротьба між якими по всякій правдоподібности не скоро ще припинить ся, бо се — одна з найтяжших проблем філософії.

Етика, що зрікла ся всяких розумовань про надприродне, очевидно, мусіла розвивати ся головно на основі евідемонїзму, або вірнійше кажучи того перетвореня його, яке відоме під назвою утілітаризму. Ся власне теорія, яку найдокладнійше вилочив в останнє Дж. Ст. Міль в своїй відомій книзі (1861), тішила ся величезною популярністю на початку того періоду часу, який ми тут розглядаємо, але потроху утілітаристичний погляд дав місце еволюціоністичному поглядові Герберта Спенсера. Вже Конт запровадив до позитивістичної етики понятє альтруїзму, або чинника поведеня, протилежного егоїзму, і сим еволюціонїзму поставлено задачу пояснити повстанє альтруїзму. Коли утілітаристи уважали за можливе виводити альтруїзм з егоїзму, не виступаючи за межі індивідуальної свідомости, то Спенсер перенїс се питанє з індивідуально-психольогічного ґрунту на ґрунт еволюції колективного житя, показавши, що моральні стїмули, яких властиво не можна вивести з змаганя до особистого добробуту, себ-то з егоїзму, навпаки зовсїм добре можна вивести з умов і домагань колективного житя. Ся терія мусіла привести до признаня, що моральні прїнципи (або інстинкти) суть вроджені й мають інтуїтивний характер завдяки чинникови біольогічної

¹⁾ Про деякі шукання того, як уґрунтувати те, що повинно бути, не звертаючи ся до метафізики, менї довело ся говорити в своїх „Мысляхъ объ основахъ нравственности“ (1895), як напр. на ст. 83 і далі (про „Moralphilosophie gemeinverständlich dargestellt“ Гіжіцкого), ст. 93 і далі (W. Salter. Die Religion der Moral, 1885) і 132 і далі (де докладно вилочена статя „Von Ursprung sittlicher Erkenntniss“).

дідичности, що в свою чергу надає моральним домаганям видимість апріорности, але лише в відношеню до індивідуального, а зовсім не видового й соціального життя. До еволюціоністичного погляду пристало в поясненю повстання морального почування багато інших мислителів останньої третини ХІХ в.¹⁾ Еволюційний погляд прийняв також Гійо в своїм „Нарисі моралі без обовязку й санкції“,²⁾ в яким одначе виводив мораль не з дарвінівського природного добору і не з спенсерівського пристосованя до житєвих відносин, не з зовнішних впливів оточеня взагалі, а з внутрішних стремлїнь людської психіки. Один письменник означив цїль вихованя потребою прищепити людині „пересуд добра“ (*la préjugé du bien*), і Гійо поставив собі задачу дослідити, чим була би й куди могла би йти мораль, в якій не було би зовсім місця для пересуду або передвзятої думки. Коли, як він каже, більшість філософів, — навіть утилітаристи, еволюціоністи й позитивісти, не могли цілковито розв'язати сеї задачі, то се з тої причини, що всі вони бажали зробити свою раціональну мораль більше або менше адекватною до звичайної моралі і з погляду обєму, і з погляду майже такої самої імперативности домагань. „Коли, — розвивав він свою думку, — наука повалила догмати

¹⁾ В російській літературі звертає на себе увагу статя П. Л. Лаврова „Современныя ученія о нравственности и ея исторія“, яка спочатку появилася анонімно в „Отеч. Записках“ 1880 р., а потім була видана окремо в 1906 р.

²⁾ „Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction“ (1885). В попередній своїй праці „La morale anglaise contemporaine“ (1879), що існує також в російськїм перекладі, Гійо критикував утилітаризм і еволюціонїзм, що зводять в останній аналізі основи моралі до чисто еґоїстичної потреби самозахованя. Гійо не уважав за можливе згодити ся з сим, так само, як і з поглядом, що зводить сї основи до сїмпатїї або альтруїзму: для нього цїла справа полягає в змаганнї до діяльности, до власного розвитку і розширеня, що може приймати також альтруїстичний або соціальный характер, се-то до спосібности люднини підлягати житєвим мотивам з ширшим змістом, ніж дбанє лише про себе.

ріжних релігій, вона зовсім не претендувала ані заступити їх всі, ані зараз дати релігійному почуванню певний предмет, певну поживу: становище науки до моралі таке саме, як і до релігії¹⁾. Нема ніяких підстав думати, що наукова етика, основана виключно на тім, що ми знаємо, має сходити ся з звичайною моралю, яка складається з здебільшого з річей, що відчують ся, або відносно яких існують пересуди. Гійо як найрішучійше відкидав кантівський категоричний імператив і тому виключив з свого розгляду моральну санкцію в властивім розуміню, себ-то таку, що відрізняється від соціальних санкцій.

Вихідною точкою цілої етичної концепції Гійо було понятє можливо інтензивнійшого й екстензивнійшого життя. В житю панує боротьба за існуванє, і мрією моралістів завсїгда було скоротити її як найбільше, звідки й впливав заклик до висшого закону, що стоїть понад самим житєм, до надприродного. Гійо, розумієть ся, відкидав се разом з усіма іншими представниками позитивістичної етики, щоби поліпшувати жите при помочи самого життя, але жите він розумів, як найширшу діяльність людської істоти, яка має до того сама по собі суспільний характер.²⁾ Всесторонний розвиток життя, спілкованє з іншими й розвиток в собі спосібности до сього спілкуваня, ось в чім вся етика, а обовязок се не що инше, як вияв сили або надміру життя, який вимагає приложеня в саможертві і великодушности без всякого примусу або зовнішньої кочности.

¹⁾ Esquisse etc., ст. 4 (після виданя з 1890 р., зробленого Фульє, який взагалі високо оцінював Гійо. Див. Fouillée, *La moral, l'art et la religion d'après Guyau*). Пор. у нас висше те місце, де викладається погляд Гійо на релігію.

²⁾ „Ціле наше єство є соціальним; жите не знає абсолютних класифікацій і поділів, які роблять льогіки й метафізики: воно не може бути еґоїстичним, навіть як би хотіло сього“, ст. 246. „Жити, се не значить вираховувати, се значить робити. В живій істоті існує нагромадженє сили, запас діяльности, який видаєть ся не для задоволеня з витрати, але тому, що його треба витратити: причина не може мати наслідків, навіть без огляду на ціль“, ст. 247.

Зовсім окрему позицію в питаннях етики зайняв економічний матеріалізм, який бачить в усякій „ідеології“, а значить і в етиці, звичайну „надбудову“ й до того чисто клясову „надбудову“ над економічною „базою“ суспільности.¹⁾ Загальна тенденція економічного матеріалізму — „виводити свідомість з буття“ і все пояснювати клясовими інтересами: звідси для послідовних сторонників сеї теорії впливає логічна конечність заперечувати можливість всякої загально людської деонтології. Одначе серед самих марксістів останніми часами почала виявляти ся тенденція внести в етику соціалізму деонтологічну підставу — в суперечности очевидно з самою сутю економічного матеріалізму, який уґрунтує соціалізм не на принципах загально людської моралі, а на клясовій свідомости пролетаріату.²⁾

Говорячи про етичні шуканя і взагалі про умові течії останньої третини XIX ст., не можна обминути мовчанкою Ніцше. Ми не можемо давати тут повної й всесторонньої характеристики сього ориґінального письменника, про якого вже витворила ся ціла література, тим більше, що Ніцше незвичайно сильна індивідуальність.³⁾ Та зовсім не ся його прикмета змушує

1) Див. мої „Старые и новые этюды объ экономическомъ матеріализмѣ“ (1896). Аналогічний погляд також у А. Менґера (Нова наука про мораль).

2) Особливо з сього погляду варта уваги книга К. Форлєндера „Кант і Маркс“, з підзаголовком „Нариси етичного соціалізму“, яка недавно (1909) вийшла також в російським перекладі. Ціль зтворца злучити разом економічний матеріалізм і кантівську етику, бо на його думку „поза етикою, себ-то поза здобуванєм самостійно й свідомо проти-егоїстичних цілей нема соціалізму й не може бути мови про нього“, ст. 32. Для не марксістів, се очевидно не є новиною. Див. напр. книгу Th. Ziegler'a „Die sociale Frage eine sittliche Frage“ (1890), яка істнує також в французьким перекладі. Особливо я відсилаю до російських „суб'єктивних соціологів“ (П. Лаврова, Н. Михайловського і ин.).

3) Ніцше — мислитель з найсильніше виявленою індивідуальністю. З глибини власних душевних переживань він зачерпнув слова про те, що кожда філософія була завсїгди

нас спинити ся на нїм в огляді загальних течій доби, а власне його незвичайна популярність в кінці XIX ст., в якій, я сказав би, було багато захопленя модною новинкою.¹⁾

„сповідю свого творця й ніби мимовільними споминами“, і що в філософії не може бути нічого безіндивідуального“. А. Ріль, Фр. Ницше, какъ художникъ и мыслитель (1898), ст. 15. Пор. стор. 74 і далі, де Ріль пояснює, чому Ніцше не був і ніколи не міг бути філософом, а також ст. 103, де вказуєть ся на можливість пояснити мораль Ніцшого лише його індивідуальністю.

¹⁾ Про „модність“ Ніцшого, особливо серед літератів і художників, див. А. Ріль, Фр. Ницше, какъ художникъ и мыслитель, ст. 14. „Зростаючий вплив Ніцшого, каже Ріль, особливо на молодіж пояснюєть ся головню принадливістю його писань, яка робить з сього незвичайного письменника ловця, що захоплює недосвідчені душі в свої сіті“, ст. 37. Чи був і чи міг бути Ніцше справжнім властителем дум? Ні. „Ніхто, каже Ріль, не вибере своїм провідником того, хто „завсїгди ставав иншим, завсїгди був чужий сам для себе.“ Ніцшому перешкоджав стати духовим провідником не брак „системи“, а брак „твердого уґрунтованя думок“, ст. 145. Зовсім справедливо завважує далі автор, що „духовий провідник мусить розуміти свій час“, а Ніцше розглядав в своїх пізнійших втрах соціальне питанє, як „витвір дурнуватої й виродженя інстинктів“, ст. 147. Я зовсім годжу ся з таким осудом Ріля: „маючи дуже вражливу натуру, Ніцше підлягав, хоча би й по-верховню, впливови всіх течій, всякого настрою, що захоплював суспільність; всі вони знаходили відгомін в його бурливій душі“, ст. 138. — Говорячи про „той величезний вплив, який в останнє десятилітє мав поет Ф. Ніцше“, і Віндельбанд пояснює його „чаруючою красою мови, яка все ще зваблює й опянює навіть там, де зміст переходить в загадкові натяки: тим повним передчувань символізмом, який допускає приємеркове забутє в неозначенім; афористичною формою викладу, яка ніколи не вимагає від читача послідовного льогічного думаня“, нарешті „безпосереднім впливом, який робить сама індивідуальність поета“,... „цілком своєрідна, яка переживає разом з своїм часом всі пануючі в нїм течії й хоруг на ту саму суперечність, якої не можна розв'язати, що й сей час“, II, ст. 383—384. Значний вплив Ніцшого на німецьку думку зазначає також Lichtenberger, але й він каже: „чужоземний обсерватор

Нічше був афористичним, коли можна так висловитися, а не систематичним філософом, до того скорше художником ніж мислителем, що дуже часто змінював свої позиції. Почавши філософувати під сильним впливом метафізики Шопенгавера, він потім порвав з усякою метафізикою, не ставши одначе позитивістом, бо ціла його філософія, лишаючи ся невловимою й не піддаючи ся кристалізації, впливала більше на почуте, на настрої, ніж на думку, на знане. Власний його ідеал був дуже неясний, але в його основі лежав крайній індивідуалізм, що нагадує індивідуалізм Макса Штірнера, індивідуалізм цілковито анархістичний, але анархізм Нічшого був своєрідним через свій аристократизм і зневажливе відношенє до демократичної рівности з її соціальними змаганнями. Як і Гійо, Нічше був проповідником культу життя, розвідного прояву його інстинктів, його розширення, розвитку й сили, але для нього була чужа та самопосвята, яку Гійо виставив, як ідеал: „надчоловік“ Нічшого як найменше підходив під моральний ідеал Гійо. Для заспокоєня домагань інстинктів життя Нічше виславляв те, що сам називав силою брехні, розуміючи під сим змаганє до того, що ми самі вигадали, але

має одначе виразне враженє, що Нічшого не можна признати типовим представником аспірацій, які панують тепер в Німеччині. Він є блискучим виїмком, надзвичайним „випадком“... Німеччина чемно віддає йому пошану, яка належить ся національній знаменитості, але вона де інде шукає своїх інспіраторів і провідників“, ст. 314 і 315. Про вплив Нічшого переважно на молодіж див. у Ціглера, ст. 492 і далі. Про самого Нічшого в сій книзі говорить ся головню, як про індивідуаліста: „в добу соціалізму й дарвінізму все було перейняте наукою про оточенє й дідичність... явив ся Нічше і проспівав гимн одиничній індивідуальности“, ст. 495. Друга причина привабливости Нічшого та, що „матеріалізм і позитивізм зробили наше думанє плоским“, і се викликало реакцію, ст. 497.

¹⁾ Про Нічшого праця Förster-Nietzsche (його сестри, є переклад в додатку до рос. вид. його творів), Riehl'a (є рос. пер.), Ziegler'a, Lichtenberger (по франц., є рос. пер.) й інших.

що гармоніює з потребами нашої душі: треба жити інстинктами, афектами, проявами волі, грою уяви, а не розумом, що їх обмежує й руйнує, як се робило ся від самого початку культури, яка на думку Ніцшого, зробила з людини хоровиту істоту, яка сама себе відкидає; філософ закликав людскість вийти з сього стану, даючи волю всім своїм пристрастям в змаганю до ідеалу „надлюдини“.

В сім і полягав „аморалізм“ Ніцшого.¹⁾ Хоч і як розходили ся в найосновніших точках своїх теорій всі новіші філософи, що розв'язували етичну проблему, вони завсїгди сходили ся між собою в однім — а саме в розуміню позитивних домагань етичного ідеалу, якими суть альтруїзм, залежність від суспільних цілей і т. д.; Ніцше почав сумнівати ся саме в внутрішній вартості загально прийнятих моральних понять і проголосив їх не лише конвенціональними, але zarazом хибними, навіть шкідливими. „Переоцінка всіх вартостей“, критика всіх понять про добро і зло, про правду і брехню була тим новим й оригінальним в етичній літературі поглядом, який особливо вразив уяву сучасників.²⁾ Властиво се було поваленем цілої традиційної моралі, критерії якої на думку Ніцшого не відповідали тому, що одно має внутрішню вартість, себ-то всьому, що збільшує житеву діяльність, широту і красу житя. В усім иншій Ніцше бачив аскетизм: під се понятє він підводив все, що лише нагадувало етику обовязку й загально прийнятую мораль. Наскільки етика в своїх позитивних домаганях сходиться з загальним духом християнства, Ніцше проголошує її

1) A. Fouillée. Nietzsche et l'immoralisme (1902).

2) „Ніцше був свідомий новини своєї задачі. Ніхто перед ним не розглядав ще вартості моралі, ніхто не брав ся до критики моральних принципів“. А Ріль. Фр. Ніцше, какъ художникъ и мыслитель, ст. 92. Але він хотів зробити ся нищителем моралі лише тому, що уважав себе за покликанаго до утвореня нової моралі, ст. 93. Ріль справедливо виходить з того, що на саму мораль Ніцше дивив ся лише з погляду Шпенгавера, теорію якого про повстанє моралі з жалю або співчутя він різко заперечував, ст. 93 і далі.

„моралю рабів“, а сам він проповідував „мораль панів“ з їх „волею до влади.“¹⁾ Все християнство він відносив до категорії повстань рабів в моралі, до числа яких зачисляв також буддизм і науку Сократа. В своїх останніх творах, до яких належить також його „*Anti-christ*“, Нічше незвичайно різко висловлював ся про се історичне явище. Розуміть ся, в загальній, щоби так сказати, економії розвитку теоретичної етики ледве чи лишать ся без сліду ідеї Нічшого, що дають моральну переоцінку моральних вартостей людскости, але не підлягає сумнівови, що не в напрямі занадто індивідуалістичного аморалізму Нічшого з його аристократизмом і виключно естетичною закраскою буде відбувати ся дальший розвиток етики.

В той час, як свобідна філософічна й наукова думка йшла своєю дорогою, розділюючи ся на найрізжнородніші напрями, серед певних кругів суспільности час від часу збільшувала ся реакція проти наукового духа з закликами до істини єдиноспасаючої церкви. Одним з епізодичних проявів сеї реакції був похід проти позитивізму й науки зі сторони деяких популярних письменників Франції, що знаходили в сій справі чимале співчуте серед консервативної буржуазії.²⁾ В свій час панували подібні тенденції в романі Бурже „*Le disciple*“, де представлено негативний, з морального погляду, вплив позитивних ідей в душі Тена й Літре на одного молодого чоловіка, що кінчить самовбивством, але се був лише початок проповіді

¹⁾ А. Ріль знаходить, що мораль Нічшого підсумована в отсих реченнях його „*Антихриста*“: „В чім добро? В усім, що підвигшує почуте сили і влади і бажаня сеї влади в людині. — В чім лихо? В усім, що походить від слабости. — В чім щастє? В почуваню того, що власть зростає, що перешкода поборюєть ся. Не задоволеня треба шукати, а більше влади: не мира, а війни, не чесноти, а діяльности“.

²⁾ Пор. А. Debidour. *L'église catholique et l'état sous la troisième république* (1909), II, ст. 8—9, 133 і далі. Богато матеріялу є в книзі Н. Кудріна „*Очерки современной Франции*“ (див. напр. лист під заголовком „*Современное чертобствие*“). — F. Paulhan. *Le nouveau mysticisme* (1891).

славетного романіста про потребу вернути ся до віри, до католицизму — в його пізнійших творах „Космополіс“ і „За океаном“. Католицькі погляди почав висловлювати також відомий літературний критик Мельхіор до Вогюе, який між иншим написав книгу про російський роман. Один з виступів третьої паризької знаменитости, Брінетера, з дуже яскравою заявою в католицькій дусі навіть зробив велику сензацію, так що про нього багато говорили й писали не лише у Франції. Над сим епізодом варта спинити ся трохи докладнійше.

Популярний літературний критик і впливовий професор Висшої Нормальної школи, Фердінанд Брінетер колись був вільнодумцем, але потім перейшов на сторону політичної й релігійної реакції, в дусі якої почав впливати на як найширший круг читачів яко редактор такого поширеного журналу, як „Revue des Deux Mondes“. В 1897 р. він поїхав до Риму, де мав авдієнцію у Льва XIII, про яку потім і розповів світови в своїм журналі, надрукувавши в нім статю „Une visite au Vatican“, написану в крайно католицькій дусі з нападками на збанідну думку й науку, яка по його гадці цілковито збанкрутувала. Ся статя викликала великий рух і ряд відповідей, серед яких з особливою силою була написана статя славетного хеміка Бертельо під заголовком „Наука і мораль“. Відповідь великого ученого зробила великий вплив серед суспільности й через кілька днів цілий ряд учених і політичних діячів пошанував Бертельо величезним банкетом, де були промови в честь достойного оборонця науки й цивілізації.¹⁾ Брінетер у відповідь на се передрукував свою статю окремою брошурою (*La science et la religion*) з примітками й доповненнями. В сій брошурі Брінетер витав загальний поворот, який на його думку вже відбуваєть ся, від невірства до справжньої католицької релігії й пояснював сей поворот банкрутством

¹⁾ Серед бесідників, що виступали на банкеті, був Пуанкаре, що сам потім написав книгу „*La valeur de la science*“.

науки.¹⁾ Виступ Брінетера в душі клерикальної реакції зробив його імя популярним серед духовенства, а пізнійше, під час справи Драйфуса, коли в обороні „Жида“ виступили „інтелігенти“, „les intellectuels“, Брінетер глузував з усіх сих хеміків, теологів і латиністів, що насмілилися не вірити в справедливість засуду над зрадником.²⁾ Таке відношенє до католицизму здобуло Брінетерови кінець кінцем велику ласку в Ватикані.³⁾

Роблячи сей огляд умових течій на заході в кінці XIX в., ми мусимо тут торкнутися ще двох питань. Фільзофія завсїгди намагала ся бути суцільним, все-

1) „Ще не дуже далеко від нас час, коли наукове невірство скрізь приймало ся як ознака або доказ умової висшости або сили духа.“ F. Brunetière. *La science et la religion* (1895), ст. 10. „Щож таке стало ся з того часу? Яка непопитна праця доконала ся в глибинах сучасної думки? Власне з сеї нагоди ми й говоримо про „банкротство науки“, ст. 13. Далі йде вичисленє обіцянок, яких не виконала наука: коли се не було „цілковите банкротство“, то все таки був „частинний занепад“, ст. 36. Брінетер бачить в сїм причину певної революції або еволюції: „доконуєть ся еволюція, і вже ми починаємо розрізняти деякі з її наслідків. Два слова вистарчить для її зрозумованя: наука втратила свій престиж, а релігія відвоувала назад частину свого впливу“, ст. 40—41. Між иншим автор вихвалює папу Льва XIII за його енцикліки і з окрема за енцикліку з 1879 р. про християнську фільзофію, ст. 45 і далі. Брінетер уважає, що релігія потрібна для угрунтованя моралі (ст. 62); коли ж доводить ся „вибирати з ріжних форм християнства ту, яку можна би було найкраще використати для відродження моралі“, вибір мусить спинити ся на католицизмі, ст. 70—71; „католицизм є правительством“; „він є також „доктриною“ і традицією“, ст. 73 і 75; крім того він є також цілою соціологією, що особливо важно під теперішню хвилю, ст. 77.

2) F. Brunetière. *Après le procès* (1898).

3) В Institut de France не один Брінетер має католицький напрямок. Крім нього можна назвати також М. де Воґює, А. Леруа-Больє, Тіро-Данжена, Вандаля й инш.; під час розділу церкви від держави їх охрестили „зеленими кардиналами“ (бо академічні мундури мають зелений кольор).

обіймаючим знанєм, але не всі філософи могли виконати таку універсальну задачу, і тому ті, хто її виконував, варті окремої згадки, як творці всеобіймаючих систем. Позитивізм в особі Конта поставив філософії власне сю задачу, й нам треба тепер поглянути на її виконане в останній третині XIX в. По друге, той сам позитивізм поставив задачу сотворити наукову теорію суспільности, соціологію, й сей наш нарис умових напрямів кінця XIX ст., в яким була мова про відношене філософії до людського знаня, до релігії, до моралі і т. под., був би неповний, коли б в нім нічого не говорило ся про соціологічну проблему в історії філософичного думаня сеї доби.

При першій з зазначених точок треба назвати Герберта Спенсера в Англії, Дірінга й Вундта в Німеччині й Фульє у Франції, хоч розумієть ся не можна всіх їх уважати за рівнорядних з погляду універсальности їх систем. Найменше можна оспорювати право Г. Спенсера на те, щоби уважати ся всеобіймаючим філософом: з сього погляду його імя зовсім справедливо ставлять поруч з іменем Конта. З „Курсом позитивної філософії“ Конта і „Системою синтетичної філософії“ Спенсера часом рівнають також змагане до утвореня суцільної картини світа в „Філософії дійсности“ Дірінга.¹⁾ Те саме часто говорять про Вундта. Наприклад великий його сторонник Кільпе, готовий назвати Вундта „сучасним Арістотелем або Ляйбніцом“ з огляду на многосторонність його знаня, гадає, що з ним можна порівнювати лише Конта і Спенсера.²⁾ Менше від інших можна порівнювати з Контом і Спенсером Фульє, наскільки його праці не розтягали ся на природні науки, але зате він в своїх творах розглядав питання і психології, і теорії пізнаня, і соціології, й етики, а се дає йому право бути зачисленим до групи філософів, що мають свій суцільний образ світа. Що особливо зближає між собою всіх чотирох філософів,

1) Див. напр. у Höffding'a, ст. 584; він просто з сього погляду порівнує Дірінга з Контом і Спенсером.

2) О. Кільпе. Современная философия въ Германіи, ст. 108 і 120.

себ-то Спенсера, Дірінга, Вундта і Фульє, — се їх змагане опирати свої висновки на наукових даних. Одначе вони неоднаково дивлять ся на справу. Найрізкійше з сих чотирьох мислителів відкидає метафізику Дірінг,¹⁾ для якого спенсерівське „неможливе до пізнання“, що лежить за межами досвідного знання, видаєть ся зовсім непотрібним в філзофії. Навпаки Вундт вже стоїть по другий бік Спенсера,²⁾ наскільки уважає за можливе гіпотечно продовжити філзофію в область спенсерівського „неможливого до пізнання“, щоби сим продовженем доповнити те, чого не може нам дати наукове знанє.³⁾ Ще далі від Спенсера, і значить на протилежнім від Дірінга кінці ряду стоїть Фульє,

1) Höffding називає його найвизначнішим представником позитивізму в Німеччині ст. 576.

2) Треба зазначити, що дехто з дослідників зовсім не уважає Спенсера за позитивіста. Наприклад покійний Лесевич говорив, що Спенсера зачисляють до позитивістів „лише через непорозумінє“ і що навіть „просто смішно приймати містико-метафізичну концепцію Спенсера за позитивну“. В його „Основних принципах“ Лесевич бачив „повторене покантівських натурфільзофічних розумовань“ і уважав, що Спенсера можна назвати англійським Геґлем. Така думка російського позитивіста, але й оборонень думки про можливість метафізики, проф. Челпанов, що є сторонником Вундта, також признає, що „називати Спенсера позитивістом ми не маємо жадного права“ (в системі Спенсера він бачить „нахил позитивізму до метафізики“).

3) Треба зазначити, що відношенє до Вундта сучасників змінило ся з того часу, як виїшла його „Система філзофії“ (1889). Його праці „Про задачу філзофії в теперішности“ (1874) і „Про вплив філзофії на досвідні науки“ (1876), а також ціла його діяльність, були того рода, що одні з задоволенєм бачили в нїм „експериментального філзофа“, а другі відносили ся до нього холодно і негативно, але потім перші почали дорікати Вундтови, що він спинив ся на півдорозі й навіть ступив на реакційну дорогу, а давні його вороги зраділи з нагоди навернення „Савла, що переслідував абстрактну метафізику, в Павла, який — незадоволений з досвіду, звернув ся до царства ідей“. Е. Кеніґ, В. Вундт (1902), ст. 12—13. Сю переміну поглядів викликала заява Вундта в „Системі

якого одначе часом зачисляють до позитивістів,¹⁾ хоч називають також і півпозитивістом.²⁾ Не можна на-решті сказати, щоби чотирі названі філософи мали однакове значіне з огляду на ті здобутки, які вони поробили до загальної скарбниці знаня і розуміня, а також з огляду на той вплив, який вони мали як на інших філософів, так і на освічених людей свого часу взагалі. Найбільшими силами в кождім разі треба уважати Спенсера і Вундта, при чім перший з них загалом мав на свій час більший вплив, ніж другий, особливо коли брати на увагу вплив кожного з них поза його рідною країною.³⁾ З другої сторони про Дірінга і Фульє треба сказати, що їх вплив — одного

філософії“, що центральною точкою його філософії є мета-фізика.

¹⁾ Гёффдинг, ст. 71 і далі, але з застереженнями.

²⁾ А. Козловъ. Полупозитивисты. А. Фульє (в „Вопросах философии и психологии“, 1894). На думку самого Фульє, важна хиба позитивізму полягає в тім, що він ігнорує „справжній субект, істоту, що почуває й думає“ і таким чином не доходить „до справжнього філософiчного погляду“, який вимагає „розглянути відносини обектів до думаючого субекту й власне жите сього думаючого субекта“, себ-то, що в позитивізмi нема ні „теорії пізнання, яку не можна розділити від теорії бутя“, ні психології. *Le mouvement positiviste et la conception sociologique du monde* (1896), ст. 8. Се очевидно справедливо в відношеню до Конта. Пор. в додатку до названої праці статю Фульє (ст. 345—375) під заголовком „Histoire et appréciation du positivisme“ (розгляд трьох праць на академічну премію).

³⁾ Про Спенсера, як „наукове явище європейського або вірнійше світового значія“ див. на перших сторіках книги про нього О. Гаупа (1898). „Він, — каже сей автор, — як багато сказало би, є філософом нашого часу, себ-то тим чоловіком, який дав найяснійший і найповійший вираз сучасній науковій свідомості. Сю думку поділяють в його рідній країні представники найріжнійших напрямів наукової думки,“ ст. 1. Див. там, ст. 2—3, вказівки на всесвітню славу Спенсера. Виймок є лише Німеччина, для якої Спенсер ледве чи існував перед початком вісімдесятих років, і „навряд чи буде великою

поза Німеччиною, другого поза Францією — був менший, ніж вплив Вундта за межами його батьківщини. Коли сї твердження вірні, то з факту особливої популярности Спенсера в кінці XIX ст., — до того тривалішої, ніж популярність Шопенгавера, Гартмана або Нічшого, — не можна не зробити певного висновку про середній філзофічний настрій доби.

Далі про кожного з чотирьох філзофів ми скажемо окремо, без найменшої одначе претенсії до того, щоби дати повні характеристики їх світогляду.

Плян своєї синтетичної філзофії Спенсер¹⁾ уложив ще в 1858 р., а в 1860 р. видав докладний її конспект, а також перший випуск її „Основних принципів“, скінчених в 1863 р. В сій праці Спенсер, як відомо, провів різку межу між областю того, що є доступне для нашого пізнання, і того, що він означив як „те, чого не можна пізнати“. Наше знанє релятивне, і коли ми пробуємо мислити що небудь без відношеня до чого небудь иншого, то зараз опиняємо ся серед суперечностей, які годі розв'язати. Таким чином, коли все абсолютне не можна уняти в обмежені рами нашої думки, то ми мусимо признати його „тим, чого не можна пізнати“, що може бути лише предметом релігійної віри, може бути безконечною, незрозумілою силою, яка є основою цілого світового процесу з усіма його матеріяльними і духовими явищами. Наука не може не признавати істнованя сього, „чого не можна пізнати“, але коли воно лишаєть ся незрозумілим для нашого розуму, то наше почуванє (віра) змушує нас

помилкою сказати, додає Гауп, що й тепер Спенсер для багатьох німецьких учених і філзофів не більше, як імя“, ст. 3. Гауп пояснює се, з одной сторони недовірем представників окремих галузей позитивного знаня в Німеччині до загальних філзофічних систем, а з другої, давною неохотою німецьких філзофів до „безпідставного і поверхового“ англійського емпіризму. Коли філзофи в Німеччині і займали ся Спенсером, то як філзофом еволюційної теорії, в якій вся його сила, все його значінє, ст. 4—5.

¹⁾ Література про нього вказана у Ібервеґа-Гайнцє.

признати його існуванє. В явищах нашого досвіду, як внутрішнього, так і зовнішнього, Спенсер бачив лише відбитки „неможливого до пізнаня“, при чім уважав, що має право при досліді матеріяльних і духових явищ робити висновок про існуванє певного паралелізму між явищами й властивостями самого „неможливого до пізнаня.“¹⁾ Сей свій погляд він називав реформованим реалізмом.

Дехто сю сторону філософії Спенсера частійше означає терміном „агностицизм“, під яким розуміє цілий напрям, близький до позитивізму. Одначе ледви чи справедливо лише до сього агностицизму зводити все значіне філософії Спенсера, як се робило ся часом в Німеччині, й що давало нагоду підозрівати Спенсера, що він вернув ся до містико-метафізичних змагань. Властиво кажучи, всі сі розумованя Спенсера не мають ніякого впливу на його теорію пізнаня в її цілости й на окремі його концепції в областях наук про неорганічну природу, біольогію, психольогію, соціольогію й етику, в основу яких (концепцій) він клав дані досвідного знаня. Недосягальне в нього так і лишаєть ся недосягальним, а про те, що можливе до осягненя, й до того в усій його цілости, й мала говорити його сінтетична філософія, побудована на науковій підвалині з наукового матеріялу, при помочи наукового методу і обєднана одним прінципом, яким у Спенсера є прінцип розвитку, еволюції. Тому основна прикмета системи Спенсера не в його агностицизмі, який дає право до толковань і в дусі кантівської відмови від метафізики і навпаки, в розуміню містико-метафізичного змаганя, — а в реалістичнім еволюціонізмі.

Історичне значіне Спенсера полягає в тім, що він перший зрозумів все велике значіне еволюційного

¹⁾ Гєффдінг в 1876 р. в приватнім листі звернув увагу Спенсера на суперечности в поглядах на відношенє між фізичним і психічним в його системі, і в другім виданю „Основ біольогії“ (1898) Спенсер заявив про неможливість звести явища житя й свідомости де фізико-хемічних процесів. Höffding, st. 489—490 і 614.

погляду. „Коли, — писав про Спенсера Американець Юманс ще під час розцвіту його діяльності, — коли теорія про те, що існуючий порядок річей був сотворений відразу і в усій своїй цілості, показала ся нестійною, тоді повстав погляд, що уважав за річ байдужну, як повстав сей порядок,... а Спенсер навпаки думав, що питанє про повстанє річей має рішаче значінє, і що ми ніколи не зможемо зрозуміти, що вони таке, коли не знаємо, як вони стали тим, чим вони суть... Заслуга Спенсера, додає Юманс, не в тім, що він вперше приложив сей метод¹⁾ до окремих предметів, але він був першим, хто приложив його, як загальний метод, перший, хто побачив, що сей метод дає новий погляд на людську природу, нову науку про дух, нову науку про суспільність, і що всі вони — члени одної суцільної фільозофічної системи. Нарешті він був першим, хто на підставі сього нового погляду, себ-то на підставі принципу еволюції утворив велику фільозофічну систему.“²⁾ В передмові до останнього тому своєї „Системи“ Спенсер каже, що він „сам дивуєть ся сміливости свого підприємства і ще більше його виконаню“, але ще більше доводить ся иншим дивувати ся і величавости заміру і непохитности в його виконаню, і силі думки, яку проявив фільозоф в сій величезній праці цілого свого життя, а також дивному енциклопедизмови його очитаности. Не підлягає жадному сумнівови, що „Система синтетичної фільозофії“, як одна цілість, що мусить мати висший ступінь внутрішньої єдности й суцільности, перевищила „Курс позитивної фільозофії“ Конта, що не має такої єдности й такої суцільности. Той самий закон розвитку, як процесу інтеграції в супроводі диференціяції, Спенсер прикладає до неорганічної й органічної природи і то того, що він назвав „надорганічним розвитком“, себ-то до культурно-соціального життя людини.

Перед „Основними прінціпами“, що появили ся ще на початку шістьдесятих років, Спенсер вже писав

1) Еволюційно-генетичний.

2) Наведено у Гаупа.

по соціології („Соціяльна статика“, 1851), видав велику працю з психології („Основи психології“, 1855) і нашікував перший начерк своєї загальної теорії еволюції („Поступ, його закон і причина“, 1857), і Дарвін в передмові до „Походження видів“ уже називав його в числі своїх попередників. По оголошенню проспекта своєї „Системи синтетичної філософії“¹⁾ Спенсер працював над її виконанем трицять п'ять літ, протягом яких він видав загальні праці з біології, соціології й етики, а саме: „Основи біології“ (1867), дослід соціології“ (1873). „Описова соціологія“, окремі частини „Основ соціології“, скінчених лише в 1896 р., і нарешті „Основ етики“ (між 1879 і 1891 р.).²⁾

Евген Дірінг³⁾ почав писати ще в шістьдесятих роках („Вартість життя“, 1865), в кінці яких почали появляти ся одна за одною його „Критичні історії“ філософії, політичної економії й соціалізму, загальних принципів механіки й інші його твори з різних галузей знання, що вказує на енциклопедичність його ерудиції⁴⁾. В середині сімдесятих років появил ся його „Курс філософії, як стисло-наукового світогляду“ (1875). Своїй системі Дірінг дав назву „філософії дійсности“,

1) Сей проспект в цілости наведено в книзі О. Гаупа, ст. 69—73.

2) Спенсер умер в 1903 р.

3) А. Козловъ. Философія дѣйствительности (1878). Про Дірінга існують ще праці Druskowitz'a (1888), Döll'a (1892) й ин.

4) Ось список його праць: „Kritische Geschichte der Philosophie“ (1889); „Kritische Geschichte der Nationaloekonomie und des Socialismus“ (1892, 3 вид.); „Kritische Geschichte der allgemeinen Principien der Mechanik“ (1887, 3 вид.). Він писав також ще інші праці з філософії („Natürliche Dialectik“, 1865; Logik und Wissenschaftstheorie“, 1878), з політичної економії (Kapital und Arbeit“, 1865; „Kritische Grundlegung der Volkswirtschaftslehre“, 1866; „Die Verkleinerer Careys und die Krisis der Nationaloekonomie“, 1867; „Kursus der National- und Socialoekonomie“), з історії літератури („Die Grösse der modernen Literatur“, 1892), навіть з фізики, хемії й математики (в співробітництві

виходячи, всупереч критицизму, з того заложення, що наш розум може прийняти всю дійсність.¹⁾ Вихідною точкою його філософования був „поворот до Канта“, при чім з часом його думанє приймало все більше позитивістичний характер. Кінець кінцем Дірінґ навіть став в дуже різке відношенє до основної тези критицизму, що наше знанє залежить не лише від природи річей, але також від нашої власної природи: в сїм погляді він почав добачувати по просту лицемірне приладжуванє результатів роботи думки до бажаня задержати допустимість потусторонного світа. По його теорії пізнаня, дійсність треба розуміти, не вносячи до неї нічого, що не виводило би ся з неї самої. Що до тої прикмети, ради якої ми тут говоримо про Дірінґа разом з Спенсером і Вундтом, то вона полягає в постійнім переведеню тої думки, що філософія має бути повною картиною про основні форми або загальні черти, „схеми“ реального бутя. Порівнюючи Дірінґа зі Спенсером, треба сказати, що схематизм першого далеко абстрактнійший, ніж еволюціонізм другого, бо Дірінґ і не ставив собі задачі переробити конкретний зміст окремих наук, як се зробив англійський мислитель.

з сином), не рахуючи публіцистичних творів і автобіографії („Sache, Leben und Feinde“, 1882). Представники манчестерства ворожо віднесли ся до соціально-економічних поглядів Дірінґа, але вони викликали закиди також зі сторони соціал-демократів. Особливо відомі статі Ф. Енгельса „Herrn Eug. Dührings Umwälzung der Wissenschaft, що друкували ся в 1877—78 р. й вийшли потім окремою книгою. (З сеї книги три розділи в 1892 р. видано окремою брошурою під заголовком „Die Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft;“ є кілька рос. перекладів).

¹⁾ Коротко Віндельбанд так формулує думку Дірінґа: „справжнє пізнанє засвоює дійсність зовсім такою, якою вона є, як вона представляєть ся безпосередно людському досвідови; дурна мрія — шукати поза нею ще чогось иншого“, ст. 378. Нöffding найкрасшою філософічною працею Дірінґа уважає його „Природну діалектику“, що стала бібліографічною рідкістю, й гадає, що коли Дірінґ її не видавав наново, то се тому, що його погляди змінили ся в сторону позитивізму, ст. 576.

Переходимо до Вундта.¹⁾ Сей філософ, якого треба признати найвпливовішим мислителем Німеччини в останній третині XIX ст., одержав, як відомо, медичинську освіту й почав свою професорську кар'єру приват-доцентом з фізіології.²⁾ Заняття сею наукою привели Вундта до студіювання також психологічних питань філософії. В історії новішої психології Вундт зайняв навіть зовсім особливе становище, як основатель в ній експериментального методу.³⁾ Друга особливість психології Вундта та, що він відкидає субстанціальність душі: душа в нього не річ, не субстанція, яку можна би мислити по аналогії з атомом, — до чого завсїгди виявляли нахил спирітуалісти,⁴⁾ — але лише діяльність, активність, звідки Вундт і проти-ставить своє понятє душі, як актуальне, понятю суб-

¹⁾ Загальному оглядові його філософії посвячена книга König'a „Wilhelm Wundt, seine Philosophie und Psychologie“ (1901), яка існує в роз. перекладі (1902 р., вид. „Образованія“), з якого й роблять ся тут цитати.

²⁾ Вундт видав в 1865 р. свій підручник фізіології людини, який витримав потім кілька видань.

³⁾ За „Викладами про душу чоловіка й звірят“ (1862) пішла в 1874 р. „Фізіологічна психологія“, а в 1896 р. він видав „Нарис психології.“ Основний погляд Вундта — незалежність психології не лише від метафізики, але й від фізіології, хоч він заравом прославив ся як раз запровадженєм в деякі відділи психології експериментально-фізіологічного методу й заснованєм на Липськїм університеті психологічного ляборатора, що був першою такого рода інституцією в цілій Европі (див. про нього статі Г. Челпанова в „Русской Мысли“ 1899 і Я. Колубовского в „Русскомъ Богатствѣ“, 1890 р.), — „Характеристичною зміною в загальних наукових условинах XIX ст. є постійно поступаючий наперед розділ психології від філософії, про який ми можемо тепер сказати, що в принципі він вже довершив ся“. В. Вїндельбанд, ст. 348. Для підкріплення сеї думки він посилаєть ся на свою роботу, видану ще в 1876 р. „Ueber den gegenwärtigen Stand der psychologischen Forschung“.

⁴⁾ Тому Вундт навіть називає спирітуалїзм замаскованим матеріалїзмом.

станціальному. Така „психологія без душі“, що видавала ся ревнителю ортодоксальних традицій небезпечним матеріалізмом,¹⁾ безперечно є одним з найбільше позитивних елементів філософії Вундта.²⁾ Нарешті, понятє психології Вундт розширював не лише в сторону зоології (пригадаймо його „душу звірят“), але також в сторону соціології й історії під безперечним впливом „психології народів“ (Völkerpsychologie³⁾), яку витворили на початку шістьдесятих років Ляцарус і Штайнталь. Поява капітальних праць Вундта з логіки⁴⁾ й етики,⁵⁾ а потім також загальної „Системи філософії“ (в 1889 р.) ще більше прославили Вундта, як першорядного філософа. Енциклопедичність його ерудиції цілковито відповідає тій задачі, яку він ставить філософії.

Вундт поділяє погляд Конта, признаючи, що для нашого пізнання недоступне що небудь інше, крім на-

1) Пригадаймо, що рос. переклад „Vorlesungen über die Menschen- und Thierseele“ був предметом судового процесу, звіт про який появив ся в додатку до книги, коли її дозволено випустити; приложене слова „душа“ до звірят також викликало чималу облазнь.

2) З сього погляду Вундт більше позитивістичний, ніж Спенсер з його гіпотезою основного психічного атому. Зовсім актуалістичного погляду тримав ся також Тен в „De l'intelligence“ (1870).

3) Про сю наукову пробу мені вже доводило ся кілька разів висловлювати ся. Див. головню мої „Основные вопросы философии истории“ (розд. 12 третього вид.) і „Введеніє въ изученіє соціології“, розд. VII. В першім виданю „Викладів про душу чоловіка й звірят“ сьому елементови він дав досить багато місця, але видаючи в 1892 р. сю книгу наново, від його випустив, щоби самостійно обробити в многотомовій „Völkerpsychologie“, що почала виходити в 1897 р.

4) „Логіка“ Вундта вийшла в світ в 1880 – 1883 р. Про неї в відношеню до методології суспільних наук мені вже доводило ся говорити у „Введеніє въ изученіє соціології“ (розд. X).

5) „Етика“ вийшла в 1886 р. і незабаром появилася в російськїм (досить лихим) перекладі.

ших таки власних суб'єктивних станів. На висшій ступні пізнання, так він думає, наше думане вже переходить поза границі всякого досвіду, витворюючи лише ідеї, які або мусять на завсідги лишати ся гіпотезами, або мають характер ні до чого непотрібних фікцій. Коли не можна нічого знати з того, чого нема в реальнім досвіді, то філософія мусить бути лише певним комплексом наукових висновків, уложених в одну загальну цілість з можливим усуненем з них усяких суперечностей.¹⁾ Коли Вундт і говорить про метафізику, то лише як про цілість гіпотез, без яких не може обійти ся ніяка спеціальна наука, і з сього погляду метафізика, що лучить до купи різні гіпотетичні елементи знання, набирає в нього значіння не підвалини філософії, а її завершення, стаючи продовженем або доповненем досвідного знання.²⁾ З другої сторони, Вундт настоює на потребі, щоби філософія заспокоїла домаганя не лише розуму, але і почування. Погоджене інтелектуальних інтересів і етичних потреб є, на думку Вундта, також задачею філософії.³⁾

¹⁾ „З низин досвіду, каже про Вундта Гёффдинг, він змагає до вершин мислення; до сих вершин доходила, як вона думала, романтика, але на думку Вундта, одушевленого критичним напрямом Конта, вони суть лише найвисшою точкою кругозору, з якої ми користуємо для орієнтованя“. *Современные философы*, ст. 11.

²⁾ „До позитивізму Вундт наближаєть ся в розуміню того значіння, яке він надає досвідови, як мірці, критерієви“, *ibid*, ст. 31. „Вундт, каже автор книги про нього, Е. Кеніг, намагаєть ся перетворити позитивізм з середини: він згоджуєть ся зовсім з його вимогами й лише повстає проти погляду, що оброблене досвідних фактів кінчать ся в області спеціальних наук. Емпіричним спеціальним дослідом починаєть ся кожде наукове пізнанє, але воно ним ще не кінчить ся; навпаки, уважний дослід проблем спеціальних наук показує потребу філософічного доповнення, бо тут повстають питання, яких не можна розв'язати на ґрунті спеціальних наук і при помочи засобів, якими вони розпоряжають.“ Е. Кеніг, В. Вундт, ст. 11.

³⁾ Розгляд етики Вундта завів би нас занадто далеко, і я обмежу ся лише на зазначеню того, що тут Вундт най-

Спинимо ся ще на Альфреді Фульє, як мислителі, який у Франції є одним з найпродуктивніших філософічних письменників останнього часу.¹⁾ Про Фульє можна сказати, що він в історії французької філософії продовжував діло Тена, який скінчив першу, філософічну частину своєї діяльності блискучою книгою „De l'intelligence“ (1870), а в другій половині займав ся головню історією французької революції.²⁾

В своїй праці „Будучність метафізики, опертої на досвіді“ (1889), Фульє особливо підчеркував гіпотетичність всякої метафізики, вказуючи на те, що метафізика є результатом потреби висшого узагальнення, і що підставою для неї суть аналогії не лише психологічні, але й соціологічні. В метафізиці, на думку Фульє, чоловік не може йти далі гіпотетичних схем, й не може виявити собі останнього синтезу так виразно, як він представляє собі звязок між явищами, який спостерігає в стислій науці. Ріжні метафізичні системи провадять між собою боротьбу за істноване, і в ній перемагає та, яка є найбільше пристосована до загальної наукової атмосфери даного часу: в міру того як наукове знане все далі й далі буде йти наперед, все

більше виступає як метафізик, бо ставить ціль життя поза ним самим. Не розглядаємо й його відношеня до релігії, про що див. у Кеміта, ст 174 і далі.

¹⁾ Alfred Fouillée почав писати ще в кінці шістьдесятих років. Крім праць історично-філософічного характера й „Історії філософії“, яка існує також в рос. перекладі, зазначимо тут: *La liberté et le déterminisme* (1872, є рос. переклад), — *La science sociale contemporaine* (1880, є рос. пер.). — *L'avenir de la métaphysique fondée sur l'expérience* (1889). — *L'évolutionisme des idées forces* (1890). — *La psychologie des idées-forces* 1893). — *Le mouvement idéaliste et la réaction contre la science positive* (1896). — *Le mouvement positiviste et la conception sociologique du monde* (1896) и ин.

²⁾ „Коли б, каже Гетфінг, ми хотіли назвати дослідника, про якого можна би сказати, що він в області філософії продовжує діло Тена, то ми мусіли би насамперед вказати на Альфреда Фульє“, ст. 81.

більше й більше буде звучувати ся сама можливість повстання метафізичних систем. Задача філософії полягає в тім, щоби в межах, які доступні для людського досвіду, знаходити можливо більший звязок між явищами, доповнюючи одначе досвід на підставі принципу непереривності¹⁾, існуючої в світі явищ. Настроєний зовсім реалістично, Фульє рівночасно зовсім не відкидає ідеалізму й намагаєть ся помирити обидва напрями.²⁾

¹⁾ В сій книзі Фульє зазначає сучасні метафізичні шукання, що мають до того характер не шукання ідеалу в душі Лянге, а справжнього здобування реальности. *L'avenir de la métaphysique fondée sur l'expérience* (1889), ст. VIII. Рішальоє значінє для Фульє має та обставина, що підстав для універсального сінтезу шукать в досвіді, ст. X. Замість безпосереднього і претенсійного питання давнійшої філософії про те, що таке всесвіт, Фульє ставить посередне і скромніше питання: „як людська свідомість відчуває всесвіт, мислить його, бажає його. Яка з концепцій про цілість річей найкраще годить ся сама з собою і з основними законами думаня й діланя, нарешті з цілістю нашого теперішнього досвіду,“ ст. 7. Фульє поветает проти усуваня метафізичних проблем: „найпозитивніший з позитивістів, каже він, може заявляти, що він зовсім не ставить собі питань про всесвіт, будьте одначе певні, що він всеж має про се укриту думку“, ст. 13, а також ст. 274 і далі. В окремім цікавім розділі (ст. 187 і далі) автор ставить питання: „чи завсїгди будуть потрібні для моралі метафізичні гіпотези?“ Загальний висновок Фульє є такий: „з одної сторони, мораль буде ставати все більше й більше позитивною, і навіть в такій мірі, яка й не снить ся теперішнім соціологам і фізіологам“, але з другої сторони, вона буде давати більше простору „тому родови штуки, раціональної поезії, яку називають метафізикою,“ ст. 198.

²⁾ Одна з особливостей філософованя Фульє полягає взагалі в тім, що він сам називає „методом примирюваня“ (*méthode de conciliation*), себ-то обєднуваня протилежних точок в висшій сінтезі. Див. про се в „*L'avenir de la métaphysique*“, ст. 115, а особливо параграф під заголовком „*Différence entre la méthode de conciliation, la méthode hégélienne et la méthode éclectique*“, ст. 119 і далі, де автор особливо різко відгравичує свій „конціляційний метод“ від еклектичного.

Наприклад, в своїй книзі „La science sociale contemporaine“ (1880) він вияснює справедливі сторони теорії про суспільність (або державу), як про свого рода організм і як про суспільний договір: одно — реальність, друге — ідеал, що перетворюється в реальність.¹⁾ Річ у тім, що й „ідея“ може стати „силою“, себ-то чинником житевої творчости. Свою теорію про „ідеї-сили“ Фульє розвинув в найбільшій своїй праці „Психологія ідей-сил“ (1893). Можна навіть сказати, що для Фульє сама психологія є насамперед досліджуванем волі, тої волі, якій Тен мав замір присвятити свою працю, якої він на жаль не написав.²⁾

Змагаючи до суцільного світогляду, Фульє зовсім виразно тримався погляду еволюції і того, що можна назвати безпереривністю буття, яку відкидали давніші французькі мислителі, — між ними й Конт, який в своїй класифікації наук рішучо признавав свого рода безодні, які відділюють одну від одної ріжні області природи, наскільки кожда нова в ерархічнім ряді абстрактна наука мала в очах Конта своїм предметом окрему категорію явищ, якої не можна звести до якої іншої категорії. З сього згляду Фульє (а перед ним також Тен) тримають ся в своїм розуміню світа того самого погляду про безпереривність, який ми бачимо також у Спенсера, Дірінга й Вундта.³⁾ В особах визначних представників філософії кінця XIX ст., що признали безпереривність, мислене з сього погляду вернуло до традицій великих ідеалістичних систем початку XIX ст.

¹⁾ Фульє в сім напрямі витворює понятє „договірного організму“, про що див. моє „Введеніє въ изученіє соціологіи“ (роз. IV).

²⁾ Зазначимо тут до річи волюнтаристичний характер новійшої психології й навіть метафізики, що вперше проявив ся в філософії Шопенгавера, яким характеризують ся також погляди Вундта, для якого цілий світ є цілістю воль або волевих одиниць.

³⁾ Оборонцем „переривности“ в французській філософії був Шарль Ренуве, про що див. у Гёффдінга, ст. 89 і далі. Гёффінг, що говорив про Ренуве ще за його життя, висловлює жаль, що про сього філософа не писали, але по його смерті

Такі головні явища філософічного руху за останні десятиліття XIX в., наскільки взагалі умові направи можуть бути предметом викладу й характеристики в загально-історичній праці.¹⁾ Се була доба постійного й до того дуже інтензивного взаємного впливу, якого давнійше ніколи не було, між філософією й спеціальними науками і zarazом особливо діяльного розроблення, в душі наукового реалізму й філософічного еволюціонізму, суспільних наук взагалі й швидкого розвитку соціології з'окрема, загальному оглядови якої ми й присвяtimo останні сторінки цього розділу.²⁾

(1903) вийшла про нього книга Ph. Bridel'я „Charles Renouvier et la philosophie“, 1905. Другим противником принципа безперервності є Бутру, автор „De la contingence des lois de la nature“ (1875) і „De l'idée de la loi naturelle dans les science et la philosophie contemporaines“ (1895).

¹⁾ Повторяю, я не мав на цілі включити в огляд по можливості всі напрями, ані розглянути або згадати найбільше число письменників, ані давати докладні й всесторонні характеристики окремих мислителів, про яких тут іде мова. Розуміється, в сій роботі є багато пропусків, але я наперед застерігаюся, що деякі я робив зовсім свідомо. Наприклад, мені часто приходило до голови, що мені будуть дорікати, що я пропустив такого популярного письменника, як Ренан, якому наприклад Гёффдінг дає місце в своїх „Сучасних філософах“ (ст. 76—80), але не зважаючи на весь психологічний інтерес, який може мати особа Ренана, його філософічний ділетантизм був занадто поверховним, а скептицизм, до якого він прийшов, занадто неглибоким. В 1848 р., коли він мав 25 літ, він оптимістично вірив в науку й демократію, що й висловив в написаній тоді книзі „L'avenir de la science“, опублікованій далеко пізнійше, але дальші події в історії його батьківщини зробили його песністом і скептиком. Між иншим, за часів комуні він написав (але видав лише через пять літ) „Dialogues et fragments philosophiques“, де просто говорив, що наука й демократія не можуть жити разом. Його ідеї набрали тут чисто аристократичного й навіть клерикального відтінку, хоч він і був великим вільнодумцем: у нього священиками будучности, як настирі душ товпи, мають бути учені.

²⁾ Я мав спочатку замір дати тут також загальний огляд

В попереднім розділі було зазначено, що перед початком останньої третини ХІХ ст. занепад ідеалістичної метафізики й успіхи природознавства не могли не відбитися на суспільних науках, особливо на досліджуванню й теоретичним розумінню держави й права. Політична економія ще скорше визволила ся від того, що Конт називав метафізичним методом, що ставить уяву висше від спостереження; через се з усіх суспільних наук політична економія вже давно мала позитивний, реалістичний характер, в той час, як загальні теорії права й держави лишали ся ще під властю „метафізики“. При праці над ними в більшості випадків не вміли стисло відграничувати категорії того, що є, від того, що повинно бути, не вміли далі прикладати до розуміння державних і правних явищ, що існували в дійсности, тих поглядів і навичок думки, які вже давно були прийняті в дослідях натуралістів і навіть економістів, і не вміли нарешті не звязувати поняття про те, що повинно бути, з якими небудь традиційними або наново винайденими представленнями містичного, метафізичного або романтичного характера.

Важним моментом в історії визволення суспільних наук від „переваги уяви над спостереженням“ було повстання позитивної науки про суспільність, соціології, як чистої (не практичної) науки, що досліджує закони суспільного існування й розвитку в усій різнородности й складности явищ, з яких складаєть ся суспільне жите. Вона вказувала, чим повинна бути „соціяльна фізика“ замість давньої соціальної метафізики. Вже сам Конт пробував збудувати нову науку на принципі закономірної еволюції, яка відограє таку велику роль взагалі в світогляді ХІХ ст., а велике відкрите Дарвіна, яке мало більший або менший вплив на всі науки нашого часу, дало кращу підставу для еволюціонізму в соціології, який зробив ся основною особливістю також робіт Спенсера в досліджуванню різних явищ суспільного життя. Другою основною чертою справжнього соціологічного напряму зробила ся його історичність, або „історизм“, себ-то уживане при теоретичнім досліді

успіхів історичної науки, але ся тема показала ся занадто обширною, щоби знайти тут місце.

таких явищ суспільного життя, як держава, право, народне господарство, і історичного матеріалу, і історичного погляду (що сходиться з еволюційним), і історичного методу. Правда, історичні школи в науці права і в політичній економії повстали ще на початку і в кінці першої половини XIX ст., але в них історизм був злучений або з романтизмом і консерватизмом, властивими історичній школі права, або з консерватизмом і браком широкого узагальнюючого погляду, що можна сказати про історичний напрям в політичній економії. Свобіднійший і тверезійший, більше філософський історизм соціології мусів давати очевидно цінніші й плодотворніші результати. Дуже важне значіння для дальшого розвитку позитивного розуміння суспільних явищ в їх еволюції мало також заведене до їх історико-соціологічного досліду порівнюючо-історичного методу, будучу ролю якого передвидів ще сам основатель соціології Огюст Конт. — Се загальне стремління до ідеалу науковости не могло не відбити ся також на світогляді соціальних реформаторів. Соціалізм Маркса і Енгельса вже просто протиставляв себе давньому соціалізму, як науковий утопічному, бо й сам основував себе на ідеї закономірного історичного розвитку, яка зовсім усуває погляди не лише консерваторів і романтиків, але й таких людей, якими були раціоналісти XVIII або утопісти XIX ст., що мріяли про раптовну зміну суспільних відносин під одним впливом щасливої ідеї в умі окремого чоловіка.¹⁾

¹⁾ Новітні соціалісти не займають ся пророкуваннями про будучі форми соціального устрою, і з соціаль-демократів лише Бебель в своїй книзі „Жінка і соціалізм“ (1884) відступив від цього. Однак і в кінці XIX ст. появлялися й мали успіх, але успіх більше чисто літературний, деякі утопічні картини будучности, напр. особливо книги Bellamy „Lohing backward, 2000—1887“ (мала дуже багато видань в Америці й Англії й перекладів на різні мови; рос. переклад під загол. „Грядущий вѣкъ“, 1891), Hertzka „Das Freiland“ (А. Кирхенгеймъ. Вѣчная утопія. Съ приложеніемъ статьи „Страна свободы Т. Герцка“ изъ книги Ф. Клейнвехтера „Государственные романы“, 1902) і W. Morris. News from

Такі були в загальних рисах ті провідні ідеї в області соціологічного розуміння, які вже широко проложили собі дорогу до свідомості людей, що науково займають ся або навіть просто лише інтересують ся житєм людської суспільности взагалі, а з'окрема його політичною, правною, економічною й культурною сторонами. Розумієть ся, не бракувало і в останній третині XIX ст. більше або менше спізнених проявів давніх поглядів або способів думання, як бували також проби свідомого повороту назад, але все се були тимчасові явища, які не лишали замітних слідів на загальнім рухови соціальної думки.

З кінцем XIX ст. соціологічна література дійшла на ріжних мовах до величезних розмірів, а в деяких країнах повстали спеціальні періодичні органи для соціології в формі журналів і річників, почали творити ся соціологічні товариства й збирати ся міжнародні зїзди соціологів, і нова наука почала робити ся предметом університетських викладів.¹⁾ В самій соціології за сей час встигли означити ся окремі напрями. Два з них сходили ся в тім, що будували соціологію безпосередно на біології, з тою ріжницею, що один напрям виходив з уподіблення суспільности до індивідуального організму („органіцизм“ Спенсера, Лілієнфельда, Шефле й ин.), а другий — з ототожнення за-

Nowher (рос. пер. „Вѣсти ниоткуда. Утопія“; про Морріса див. статью в книзі Н. Кудріна „Соціалісты Запада и Россіи“) З відповідей на соціалістичні утопії особливо відомі „Соціально-демократичні картини будучности“ Е. Ріхтера. Пор. ще А. Гобсонъ, Джонъ Рескинъ, какъ соціальний реформаторъ (1899). — И. Янжуль, Въ поискахъ лучшаго будущаго (1908).

¹⁾ Про все се див. останній розділ мого „Введенія въ соціологію“. Перше виданє сеї книги вийшло в 1897 р. і тому там досить повно представлено стан соціології в кінці XIX ст., і все, що вилложено далі, властиво оперто цілком на матеріялі, що є в сій книзі. До її тексту долучено великий бібліографічний показчик соціологічної літератури, доповнений новими назвами в другім виданю „Введенія“, зробленім в 1907 р.

конів, що кермують житєм суспільности, з законами видового життя організмів („дарвіністичний“ напрям).

Одною з заслуг російських соціологів сімдесятих років (Лаврова, Михайловського й Южакова) є те, що вони, тримаючи ся самі погляду про залежність соціальних явищ від біологічних і будши дарвіністами, піддали основній критиці всі біологічні аналогії „органіцистів“ і „дарвіністів“ (в вузькім розумінні), висунувши на перший плян психологічне пояснене соціальних фактів. Американські соціологи, що пізнійше розпочали свою діяльність, багато де в чім близько підійшли до сього погляду. Що соціологія повинна ґрунтуватися на біології, а на психології, се ще багато скорше висловив також Міль і сам Спенсер, який тому й критикував ерархію наук Конта, що він поставив соціологію безпосередно по біології, але розумієть ся, індивідуальна психологія не могла бути підставою для соціології.

Ще в шістьдесятих роках в німецькій науці висловлено думку про потребу колективної психології, але спочатку ся думка (в „Völkerpsychologie“ Ляцаруса й Штайнталя) одержала односторонній напрям, бо предметом досліду зроблено не взаємні психічні впливи, що відбувають ся в суспільности, як цілість процесів окремої категорії, а лише їх наслідки, ще й до того виключно в області духової культури (з домінуючим інтересом до мови), але не в сферах державного, правного і економічного життя суспільностей. Новіші соціологи поставили питанє про психізм соціального життя власне в розумінні цілости всіх форм психічних впливів, що відбувають ся в житю суспільности. „Органіцисти“ й „дарвіністи“ мали занадто великий нахил розглядати історичний процес, як чисто органічну, спонтанейну еволюцію, подібну до процесу розвитку якого будь організму або біологічного вида, а се усувало з соціології або затушовувало в ній понятє активності, намірености й пляномірности.¹⁾ З кінцем XIX ст. в соціології все більше й більше почав брати

¹⁾ В сім не можна не бачити визволеня позитивізму від натуралізму, з яким був нахил його змішувати.

гору психологічний погляд, який стрів одначе в останнім десятиліттю XIX в. сильну конкуренцію в економічній матеріялізмі, який тримаєть ся, як і обидва біологічні напрями соціології, погляду про стихійність соціальної еволюції й її чисто матеріяльну основу.

Ціла соціологічна література сімдесятих років походила в більшій або меншій мірі від ініціативи Огюста Конта, засвоївши теоретичні основи позитивізму, але відкинувши пізнійші концепції Конта в області практичної політики. Загальний характер цілої соціологічної літератури був поступовий, але без виразної закраски в тім чи іншій напрямі. Науковий об'єктивізм навіть зробив ся гаслом соціології, яка насамперед має досліджувати те, що є, як воно є (або що було, як воно було). В дійсности одначе окремі теорії суспільности завсїгди більше або менше містили в собі суб'єктивні елементи того, що бажане, або що повинно бути. Сам Спенсер, який особливо настоював на потребі усувати всякий суб'єктивізм, зовсім не був від нього свобідний. Здавало би ся, що прирівнюване ним суспільности до організму мусіло привести його до протиіндивідуалістичного погляду, але в дійсности Спенсер як раз обороняв індивідуальну свободу від всякого втручання або примусу зі сторони суспільної влади (його твір „The man versus the state“¹⁾ і тому в соціалізмі бачив лише „будуче рабство“.) В своїм індивідуалізмі англійський соціолог навіть підходив близько до анархізму, думаючи, що в ідеальній суспільности рішучо все, не виключаючи почти й телеграфу, має бути в руках свобідних компаній без жадної участі в сім примусової влади держави, хоч з другої сторони, він взагалі тримав ся поглядів сучасного економічного устрою, і тому його індивідуалізм був лише логічним висновком з політичного лібералізму й економічного манчестерства.

Відношення інших соціологів до соціалізму були дуже ріжнородні, аж до надавання самій соціології

¹⁾ Г. Спенсеръ, Грядущее рабство, 1884.

соціалістичної закраски,¹⁾ що особливо яскраво виявилось в працях Лаврова (переважно, в виданих за границею). Треба однак зауважити, що під які б впливи ні підпадала соціологія і скільки б окремі соціологи ні приймали різних елементів спеціально з науки Маркса, вони дуже далеко стояли від економічного матеріалізму. Сторонники сеї теорії взяли участь в розробленю питань соціології, як ми побачимо далі, лише в самім кінці XIX ст., зовсім пірвавши з традиціями позитивізму і взагалі цілої соціологічної літератури, щоби провадити свою лінію виключно від Маркса, а філософське уґрунтоване для своєї теорії шукати або в гегеліянській діалектиці, або в критицизмі Канта, або навіть метафізичнім матеріалізмі.²⁾ Останньою важною подією в історії соціологічної думки останньої третини XIX ст. власне й був енергійний виступ сторонників економічного матеріалізму, успіхови якого багато сприяв його звязок з практичним марксизмом, що набував все більшої популярности.

1) Пор. в розд. XVI „Введенія въ изученіе соціологіи“ параграф під заголовком „Соціологія и главныя общественныя направленія XIX в.“, де вказується на те, що в найближшій до нас час одні бажали би, щоби передвзята думка соціології полягала в теоретичній опозиції соціалізму, а другі навпаки думали зробити з соціології теоретичне уґрунтоване соціалізму. „Соціологія буде соціалістичною, або її зовсім не буде“, заявив наприклад Енріко Феррі. В бібліографічнім показчику „Введенія“ можна знайти назви праць, що безпосередно або посередно відносять ся до теми. Останні публікації: J Bourdeau. Socialistes et sociologues (1905) і A. Fouillée. Le socialisme et la sociologie réformiste (1909). Пор. також в творі Fouillée „Le mouvement positiviste et la conception sociologique du monde (1896) кн. II, розд. II („Sociologie, socialisme et positivisme“).

2) Се останнє особливо у Плеханова в його книзі, що появилася під псевдонімом Бельтова під заголовком „Къ вопросу о развитіи молиетическаго взгляда на исторію“. (1895). Див. її розгляд в розд. XII моїх „Старыхъ и новыхъ этюдовъ объ экономическомъ матеріализмѣ“ (1896). Останніми часами сторонники економічного матеріалізму вхопили ся за емпіріокритицизм.

Головним соціологічним письменником в Англії був Герберт Спенсер, перша праця якого в сій області вийшла ще в 1851 р.¹⁾, після чого з під його пера протягом цілої четвертини століття не виходило жадної праці з соціології, аж поки в 1873 р. не появилася його книжка „Студіоване соціології“²⁾, і в тім же році почалося видаванне окремими частинами його „Основ соціології“, яке тяглося коло двайцяти літ. В сімдесятих роках писав з соціології Беджгот,³⁾ а всі інші, як наприклад Кід,⁴⁾ пізнійше. До тогож десятиліття відносить ся також початок німецької соціологічної літератури в особах таких письменників, як П. Лілієнфельд і Шефле, за якими в вісімдесятих роках пішов Гумплович, а в дев'яностих — Зімел.⁵⁾ Крім того в сімдесяти роки виступили російські соціологи П. Лавров, Н. Михайловскій, С. Южаков, М. Ковалевскій, Е. де-Роберті, що писав одначе здебільшого по французьки.⁶⁾

У Франції інтерес до соціології відродився лише в вісімдесятих роках, коли почали появлятися праці Фульє, Еспінаса і Тарда, за якими пішли в дев'яностих роках роботи Діркгайма, Ізуле і Вормса.⁷⁾

1) Social Statics. В дальших примітках дають ся лише назви перших робіт; докладне вичислене в показчику до „Введення въ изученіе соціології“.

2) The study of sociology; є рос. переклад.

3) Bagehot, Physics and politics (1873); є рос. переклад.

4) B. Kidd, Social evolution (1895); є рос. переклад.

5) P. Lilienfeld. Gedanken über Sozialwissenschaft der Zukunft (1873 і далі). — Schöffle. Bau und Leben des sozialen Körpers (1875 і далі). — Gumpłowicz. Grundriss der Sociologie (1885). — Simmel. Ueber sociale Differencirung (1890). — Перший том творів Лілієнфельда під ініціалами П. Л. видано по російськи, праці Гумпловича й Зімеля також переложено на рос. мову.

6) Див. список їх соціологічних творів у „Введенні въ изуч. соціології“.

7) A. Fouillée. La science sociale contemporaine (1880). — Espinas. Les sociétés animales (1882). — G.

В вісімдесятих роках почав писати бельгійський соціолог де-Греєф.¹⁾ Рівночасно з Францією й Бельгією почав ся розвиток соціологічної літератури в Сполучених Державах Північної Америки, де першим більшим соціологом в вісімдесятих роках був Лестер Уорд, а в дальшій десятиліттю висунув ся Гіддінгс²⁾

Про походжене економічного матеріалізму говорило ся в попереднім розділі.³⁾ Варте уваги, що ся

Tarde. Les lois de l'imitation (1890). — Durkheim. De la division du travail social (1893). — Izoulet. La cité moderne (1894). — R. Worms. Organisme et société (1896). — Твори Фульє, Еспінаса, Тарда і Вормса існують також в рос. перекладах. Guayau також треба зачислити до соціологічних письменників, бо і на штуку, і на релігію він дивив ся з соціологічного погляду. Наприклад, він вказував на те, що означеня релігій брали ся здебільшого з різних областей, се-то з метафізики, моралі і т. д. і майже ніколи з області соціальної. На його думку, основа релігії — в „суспільнім звязку між чоловіком і висшими силами, які більше або менше подібні до нього“, се-то в тій „соціяльності“ (sociabilité), яка є одною з основних прикмет людини. „Релігія, каже Гійо, є всесвітнім соціоморфізмом, .. соціологічним поясненем всесвіта в мітичній формі“, M. Guayau. L'irreligion de l'avenir (1887), ст. I. і III. Тому він і назвав свій твір „соціологічним дослідом“. Остання частина „Irreligion de l'avenir“ є справжнім „соціологічним синтезом світа“, Fouillée, Le mouvement positiviste et la conception sociologique du monde, 313. Сам Фульє в сій книзі, що появилася в 1886 р., також приймає сей погляд.

¹⁾ Перший твір de-Greefa — Introduction à la sociologie (1866).

²⁾ Першою працею Lester Ward'a була його „Dynamic Sociology“ (1883), по якій пішов ряд його інших робіт, а Giddings написав „Principles of sociology“ (1896). Книгу Гіддінгса видано в рос. перекладі, як і деякі пізніші роботи Уорда, але переклад „Динамічної соціології“ цензура в своїй часі знищила.

³⁾ Докладніше про се я писав в „Старыхъ и новыхъ этюдахъ объ экономическомъ материализмъ“ (1896), де див. розділ V („Повстанє і суть економічного матеріалізму) і VI („Історіологічні погляди Маркса і Енгельса“).

теорія, як чисто соціологічна, що має на меті пояснити історію людскости з одного прінципа, досить пізно змусила говорити про себе, коли вже здобула ряд сторонників, що взяли ся до її пропаганди й почали приміювати її до розуміння окремих періодів історії. Збираючи й студіюючи літературу з теорії історії для своїх „Основныхъ вопросовъ философіи історії“, що появили ся в 1883 р., я серед маси книг і статей, з якими доводило ся знайомити ся, не стрінув жадної, в якій був би угрунтований той погляд, що в основі цілого історичного процесу лежить процес економічний. І пізнійше, коли в 1887 р. я наново видав „Основные вопросы философіи історії“, також ще не було літератури з економічного матеріалізму, тай численні критики „Основныхъ вопросовъ“ вказали би на сей пропуск, як би він був дійсности. В першій виданю дуже докладного „Lehrbuch der historischen Methode“ Е. Бернгайма, що появило ся в 1889 р., зовсім нічого не говорило ся про відношене історизма до економізму взагалі, і лише в другім виданю, що появило ся через пять літ (1894), присвячено кілька сторінок економічному матеріалізови, про який ледве згадуєть ся в одній англійській праці з 1893 р., де про нього мусіла би бути мова.¹⁾ Хто слідив за російською соціологічною літературою сімдесятих і вісімдесятих років, яка дуже чутливо відносила ся до різних теорій суспільности й історії, що повставали ва Заході, той може сказати, що в той час про економічний матеріалізм зовсім не чути було: говорили й писали тоді про Конта, Спенсера, про дарвіністів і т. ин., як говорили й писали, розумієть ся, також про Маркса, лише не як про основателя економічного матеріалізму. Він зробив ся відомим і популярним в Росії лише в дев'ятьдесятих роках, і стало ся так тому, що на Заході, переважно в Німеччині, відповідна література почала розвивати ся лише коло 1890 р.

Головними представниками нової соціологічної теорії виступили теоретики й історики німецької со-

¹⁾ James Bonar. Philosophie and political economy in some of their historical relations (1893).

ціальної демократії, Кавтський, Мерінг і ин.¹⁾ Взагалі в сей час економічний матеріалізм появил ся на історичній сцені, як офіційна історіологічна теорія соціальної демократії. Властиво, вона зовсім не угрунтовує ні теорії вартости Маркса, ні практичних домагань партії, бо можна признавати вірність згаданої теорії вартости, не поділяючи економічного матеріалізму, без якої так само може обійти ся і все инше в марксизмі,²⁾ але в дійсности вийшло так, що питанє про економічний матеріалізм почали в більшости випадків обговорювати в звязку з питанєм, чи має, чи не має рацію соціальна демократія, як се стало ся також з теорією вартости Маркса: оборонці економічного матеріалізму

¹⁾ Kautzky о своїй книзі „Karl Marx oekonomische Lehren“ зовсім не дав хоч трохи докладнішого викладу економічного матеріалізму, очевидно, зовсім не уважаючи його таким потрібним для угрунтованя марксизму. В одній з ранніх своїх статей (1885) „Die Entstehung des Christenthums“ він вже провадив думку, що християнство сотворили матеріальні чинники, але особливо погляд економічного матеріалізму він почав підчеркувати в своїх працях, починаючи з книги „Томас Мор і його Утопія“ (1890). Під час полеміки з Бернштайном Кавтський мусів одначе де в чім згодити ся з ним відносно дефектів марксистської історичної теорії. Франц Мерінг, історик німецької соціально-демократії, в 1891 р. видав книгу „Die Lessing-Legende“, в додатку до якої умістив статю „Ueber den historischen Materialismus“ (ст. 429—500). Коло того ж часу економічний матеріалізм почала пропагандувати серед робітничої маси при помочи окремих брошур „Берлінська робітничка бібліотека“, яку видавав від 1890 р. соціально-демократ Макс Шіндель (Krause. Die Arbeiterbewegung im Lichte der materialistischen Geschichtsauffassung і його ж Die Entwicklung der Geschichtsauffassung bis auf Karl Marx і т. ин.) Тодіж появил ся й перша критична праця, в якій розглядаєть ся економічний матеріалізм Paul Barth. Die Geschichtsphilosophie Hegel's und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann, 1890). Про сю літературу див. в „Старыхъ и новыхъ этюдахъ“, розд. VII („Разборъ аргументаціи німецькихъ сторонниковъ економическаго матеріализма“).

²⁾ Докази в „Старыхъ и новыхъ этюдахъ“.

проголосили його важною частиною пролетарської ідеології, думаючи, що се — доказ його слухності. Тим часом розроблене теорії, яке почало ся коло 1890 р., потроху привело самих сторонників її до поглядів, які підкопують саму суть економічного матеріалізму. Наприклад, ми се бачимо на двох книжках Вайзенгріна „Закони розвитку людскости“ і „Ріжні способи розуміння історії“,¹⁾ виданих в 1888 і 1890 р. Сей автор уважав за потрібне доповнити прогалину в історичній теорії Маркса і вказав в історичнім процесі, крім економічного чинника, ще самостійний чинник психічний.²⁾ З другої сторони зовсім не всі соціалісти признали погляд економічного матеріалізму. На початку дев'ятих років з приводу сього питання повстала полеміка між Ляфаргом, як оборонцем стислого марксизму, і Жоресом, який виступив з критикою теорії з погляду її односторонности.³⁾ Нарешті питане про економічний матеріалізм підніс також Бернштайн в своїх „Передпосилках соціалізму“⁴⁾. Взагалі, коли перед 1890 р. про економічний матеріалізм ледве згадувало ся, то з початком ХХ ст. про нього вже існувала велика лі-

1) Paul Weisengrün. Die Entwicklungsgesetze (1888) і Verschiedene Geschichtsauffassungen (1890). Див. також П. Вейзенгрюнь. Конець марксизма (1901).

2) В російській літературі таку поправку зробив П. Ніколаєв. Про все се див. в „Старыхъ и новыхъ этюдахъ“, розд. VII („Измѣненія, вносимыя въ економіческій матеріалізмъ нѣкоторыми его послѣдователями“).

3) Jean Jaurès. L'idéalisme dans l'histoire і Paul Lafargue. L'idéalisme et le materialisme dans la conception de l'histoire. Обидві статі видано також разом. Про статю Жореса див. також „Старые и новые этюды“, ст. 301.

4) „Старые и новые этюды“ появили ся ще перед книгою Бернштайна, загальні розумованя якого здебільшого сходять ся з нашою критикою. Один з рос. перекладів книги Бернштайна анавіть виїшов під заголовком „Історичний матеріалізм“ (1901)

тература.¹⁾ Для теоретичного розуміння суспільности й історії вона не мине без сліду, як поправка до давнього історичного ідеологізму, але вже з самого свого початку економічний матеріялізм виявив свою незвичайну односторонність.



¹⁾ Показчик головних книг, брошур і статей можна знайти в обох виданнях мого „Введенія въ изученіе соціологіи“, а також в моїй статі про економічний матеріялізм в XL томі „Енциклопедическаго Словаря“ Брокгауза-Ефрона. Треба зазначити, що економічний матеріялізм зробив ся дуже популярним в Італії, де в сїм напрямі вийшло досить багато робіт (Asturado, Chiarelli, Ferrari, Labriola, Loria і т. д., назви яких див. у „Введеніи въ изуч. соціологіи“).

З М І С Т.

Передмова перекладчика	ст. 3—11
Передмова автора	12—15
Розділ I. Умовий переворот середини XIX ст:	17—65

Подвійне значіне наукових успіхів XIX ст. — ст. 17; Вплив успіхів природознавства на матеріальне жите — ст. 20; Взаїмні відносини науки й метафізики до середини XIX ст. — ст. 22; Упадок гегеліянства й матеріялізм — ст. 25; „Поворот до Канта“ — ст. 28; Нові фізичні теорії — ст. 29; Зміни в студіюваню фізіології й психології — ст. 30; Еволюційна теорія повстаня всесвіту — ст. 32; Біологічна еволюція й наука Дарвіна — ст. 34; Позитивізм Огюста Конта — ст. 35; Вага думки про наукове суспільнознавство — ст. 40; Міль і Бокль — ст. 44; Перші праці Спенсера — ст. 47; Хиби давного історичного напрямю в науці права й політичній економії — ст. 48; — „Науковий соціялізм“ і економічне розуміне історії — ст. 50; Історичне відношене до дійсности — ст. 62.

Розділ II. Загальний погляд на умові течії кінця XIX в.	66—146
---	--------

Умовий переворот середини XIX в. і завдане сього розділу — ст. 66; Витіснюване науковим духом метафізичного думаня — ст. 71; Тимчасовий успіх деяких представників метафізики в останній третині XIX в. — ст. 74; Мода на песимізм — ст. 75; Фільзофічний критицизм і змагане до науковости в фільзофії — ст. 81; Представники матеріялізму по 1870 р. — ст. 88; Позитивізм в останній третині XIX в. — ст. 93; Питане про вплив його на практичну діяльність — ст. 96; Реалізм в літературі — ст. 99; відношене новійшої фільзофії до питань релігії й етики — ст. 102; Прояви реакції проти наукового духа — ст. 117; Представники суцільного фільзофічного світогляду в останні десятилітя XIX в. — ст. 119; Розвиток соціології й економічний матеріялізм — ст. 135.

И-58527/217.

25